

kabats

קביץ

april 2003

Dood

De pest Hospice Bardo Werken bij een crematorium Bach en dood
Emotie van de predikant Zelfmoord Boekenweek Dood in Nicaragua

Redactie

Heleen Heidinga
Angelique Rijlaarsdam
Annemiek Spronk
Bianca Thielsch
Johan Vos

Voorzitter

Angelique Rijlaarsdam

Redactieraad

Christoph Burger
Jan Krans

Redactieadres

Theologische faculteit
Vrije Universiteit
t.a.v. redactie Kabats
De Boelelaan 1105
1081 HV Amsterdam
e-mail: kabats@th.vu.nl
www.th.vu.nl/~kabats

Vormgeving

Arton van Harten

Drukkerij

Huisdrukkerij VU

4	Ik heb onder u de pest gezonden
Trudeke Mekking
9	Happietaria
Marleen Blootens
10	Dagelijks de dood voor ogen
Mieke van Santen
12	Dagboek Asbestemmingen
Barbara de Groot
16	A conquest of paradise
Corine Sloots
20	Gottes Zeit ist die allerbeste Zeit
Eric Idema
22	Uitvaart: het maatwerk van de dominee
Ciska Stark
25	Expliciet van de redactie
26	De dood als zware kost?
Angelique Rijlaarsdam
28	Drie visies op 'dood'
Henk Vroom
30	Geestelijk verzorger voor gevangenen
Sake Stoppels
31	Zelfmoord in de bijbel
Bianca Thielsch
36	Even voorstellen: Cees Hamelink
Cees Hamelink
38	Het heilige besluit van Marten Toonder
Hans van Dam
40	De dood in de Bijbel en de boekenweek
Klaas Spronk
43	Over de dood in Nicaragua
Kim Oberink
46	Examens
47	Column
Arton van Harten

Van de redactie

Hallo Kabatslezer, u heeft het nieuwste nummer, over de dood in handen. De dood is onvermijdelijk, van alle tijden en breed in al zijn facetten. Hetzelfde geldt voor de artikelen in dit nummer: Trudeke Mekking bijt het spits af met een artikel over de dood in de oudheid en wel in een veelvoorkomende vorm ervan: de pest. Marleen Blootens schrijft in de rubriek 'bijbaan' over haar medewerking aan een vrijwilligersproject: de Happietaria. Mieke van Santen werkt sinds ruim een jaar als geestelijk verzorger in een hospice: in haar bijdrage beschrijft ze het reilen en zeilen van een hospice en tegelijkertijd een ander gezicht van de dood: het daadwerkelijke sterven van de mens. Barbara de Groot schrijft over haar werkzaamheden en belevenissen bij een begrafenisondernemer – de praktische kant van de dood. In 'Binnenlanders daar' vertelt Corine Sloots over haar ervaringen in Zuid-Afrika, waar zij onderzoek gedaan heeft naar het leven van zwarte lesbische vrouwen. In de lijn van het thema komt muziek van Bach aan de orde: Erik Idema verhaalt over zijn passie voor muziek en in het bijzonder voor de cantate Gotteszeit ist die allerbeste Zeit. Ciska Stark neemt in haar artikel de uitvaartdienst onder de loep. Het thema van de boekenweek van dit jaar is 'Styx, leven en dood in de letteren'. De dood komt op het vlak van literatuur ook om de hoek kijken. Angelique Rijlaarsdam bespreekt het boekenweekgeschenk Gala van Ronald Giphart. Henk Vroom geeft in zijn artikel drie visies op de dood weer. Sake Stoppels bespreekt in 'uitgelezen boek' een boek van oud-student Okke Wisse, die geestelijk verzorger is in een gevangenis. Zijn boek is getiteld 121 dagen voorwaardelijk. Geestelijke verzorging in een huis van bewaring. De dood kan ook in de vorm van zelfmoord, zo je wilt zelfdoding, optreden. Bianca Thielsch bladert de Bijbel door op zoek naar zelf-doders: een opsomming. Hoogleraar Media en Communicatie Cees J. Hamelink is al een jaar in dienst van onze faculteit; in dit nummer van Kabats stelt hij zich eindelijk aan jullie voor. Hans van Dam, redactielid van Relevant, tijdschrift van de Nederlandse Vereniging voor Vrijwillige Euthanasie, schrijft over een interview met Marten Toonder – een stuk over tot stof terugkeren, voetstappen in de geschiedenis en de pil van Drion. Hierna laat Klaas Spronk zijn licht schijnen over dood, Bijbel en de boekenweekessays. Kim Oberink vertelt over haar ervaringen en haar onderzoek naar vrouwen in Nicaragua die één of meerdere van hun kinderen verloren aan de dood. Arton eindigt als vanouds met zijn column...

Veel leesplezier gewenst,

De redactie

Ik heb onder u de pest gezonden... (Amos 4:10)

Trudeke Mekking

In oktober 2002 werd er in de gemeenteraad van Rijssen gesproken over de dood van prins Claus. In NRC Handelsblad (31-10-02) onder de kop 'Claus dood door zonden wereld' vermeldt 'onze correspondent' de volgende uitspraak van de fractievoorzitter van de SGP:

Ook binnen onze landsgrenzen zijn er enkele opmerkelijke dingen gebeurd. Wij denken o.a. aan de moord op de heer Fortuyn, de enorme wateroverlast...en het overlijden van Z.K.H. Prins Claus. Allemaal gevolgen van de verbroken relatie met God.

Door deze uitspraak ontstaat er niet alleen 'beroering', maar komt er ook een flinke kink in de communicatieve kabel. De andere partijen, ook de ChristenUnie, zijn verontwaardigd. De fractievoorzitter van de CU meent dat de uitspraak met betrekking tot de eerste twee gebeurtenissen vanuit christelijk standpunt nog wel te begrijpen is, maar dat er bij de dood van Claus geen sprake van schuld kan zijn. Dat had de SGP'er dan ook niet bedoeld en hij haast zich te verklaren dat prins Claus niets verkeerd gedaan heeft, maar dat hij alleen heeft willen duidelijk maken dat van hoog tot laag de relatie met God verbroken is. De schokkende gebeurtenissen zijn daar tekenen van. We raken hier aan een wereld die enerzijds nog niet verdwenen is, maar die zelfs door een nauw verwante geloofsgroep niet meer herkend wordt. Wat is dat voor een wereld?

Als je in de oudheid ziek was, had je drie mogelijkheden om genezing te zoeken. Je kon gebruik maken van magie, je wenden tot een godheid of naar de dokter gaan. Dokter staat voor de arts die een opleiding in de geneeskunde had gehad. De mogelijkheden zijn hier naast elkaar gezet, maar hun opkomst is min of meer chronologisch en van de eerste twee kan gesteld worden dat ze voor een deel overlapt. De riten waarmee men de goden benaderde, berustten op dezelfde principes als magische handelingen. Het waren symbolische handelingen, in wezen amoreel, om de hogere machten gunstig te stemmen. Maar in magie, zeker in zwarte magie, speelt meer het eigenbelang van privé-personen, die in machteloosheid en angst door dwang hun wil proberen op te leggen aan hogere machten, die, ook als ze een naam krijgen, vaak ongedifferentieerd zijn.¹ In de riten speelt veel meer het collectieve belang van de gemeenschap waarin men leeft. Men treedt in contact met goden, van wie men meestal een vrij duidelijk beeld heeft. Ze worden niet alleen met vrees maar ook met eerbied en ontzag benaderd. Hoe wijd verbreid magie in de oudheid onder alle lagen van een bevolking ook was, het werd in die zin als 'bij'-geloof gezien, dat het een verschijnsel was naast de door de gemeenschap algemeen geaccepteerde

culten van goden.² De keuzes voor een geneeswijze hoefden elkaar ook niet uit te sluiten, maar het geloof in het resultaat van de gemaakte keuzes werd natuurlijk in belangrijke mate bepaald door verschillende denkbeelden over de oorzaak van ziektes.

Ziektes waren er in de oudheid vele en velerlei, zowel ziektes die alleen individuen troffen, als epidemieën. Onder deze epidemieën nam de 'pest' een belangrijke plaats in.³ Of het daarbij ging om dezelfde ziekte die we kennen als de pest die in de Middeleeuwen met grote regelmaat grote delen van West Europa teisterde en die daar pas in de achttiende eeuw met het verdwijnen van de zwarte rat ook zelf verdwenen is, is nooit echt duidelijk. Ziektes in de oudheid zijn nu eenmaal moeilijk te diagnosticeren. Gelukkig doet het er hier niet zoveel toe. Ik sluit me onbekommerd aan bij het gangbare spraakgebruik. Het gaat mij om het epidemische karakter, het grimmige verloop en de meestal dodelijke afloop. Het meest angstaanjagende van de ziekte was de raadselachtige besmettelijkheid, waarvoor men geen fysische verklaring had, laat staan dat men daarbij aansluitend verweer vond.⁴ Daarom ligt het voor de hand dat er naar andere verklaringen en ander verweer gezocht werd. Juist de pestdocumenten leren ons veel over het antieke denken over ziekte en dood in het algemeen, zij het dat in deze documenten vanwege het epidemisch karakter van de ziekte de huis-tuin-en-keukenmagie onderbelicht is.⁵ Het materiaal is omvangrijk.⁶ Ik heb er de twee bekendste pestverhalen uit de Griekse oudheid uitgehaald en van daaruit beknopt wat lijnen getrokken.

De Ilias

Het oudste pestverhaal dat wij kennen, is fictief, maar dat maakt voor het reconstrueren van denkbeelden over ziekte en dood niet uit: integendeel zelfs. Juist mythologische verhalen zijn een goede bron voor dergelijke reconstructies. Het pestverhaal vormt de opening van de *Ilias* van Homerus. De *Ilias* is waarschijnlijk rond 800 v.C. op schrift gesteld, maar de verhaalstof is ouder. Het is het epos over de strijd die de Grieken gevoerd hebben om de stad Troje in Klein-Azië in te nemen. Het openingsverhaal vertelt hoe in het laatste van de tien oorlogsjaren het Griekse legerkamp werd getroffen door de pest. Die pest was niet zomaar opgekomen. Toen de Grieken na een overwinning in één van de veldslagen tegen de Trojanen de buit verdeelden, was hun opperbevelhebber Agamemnon een jong meisje toegewezen, dat de dochter van een priester van de god Apollo was. Het verzoek van de priester om teruggave van zijn dochter was door Agamemnon op smadelijke wijze afgewezen. Daarom had de priester zich tot Apollo gewend met een bede om hulp. Apollo verhoorde het gebed en kwam in actie:

*Toornig daalde hij af van de top van de hoge Olympos,⁷
over zijn schouder de boog met de aan weerszij sluitende koker
en, waar de god zich vol woede bewoog, weerklonken de pijlen
roffelend tegen zijn rug; als de nacht geleeke hij te komen.
Daarna, ver van de schepen zich neerzettend, schoot hij een pijl af;
vreselijk klonk het gesnor van de zilvergesmeedwerkte boog op.
De ezels en honden nam hij het eerst onder schot, maar vervolgens
trof hij voortdurend de mannen zelf met zijn vlijmscherpe pijlen.
Aldoor, in groten getale, brandden de vuren der doden.
(I, 47-54; vert.: H.J. de Roy van Zuydewijn)*

De Grieken staan voor een raadsel en ontbieden hun ziener. Deze onthult hun de oorzaak van de pest en Agamemnon doet morrend afstand van het meisje. Pas als zij aan haar vader teruggegeven is en pas als er de nodige reinigingsriten voltrokken en de nodige offers aan Apollo gebracht zijn, zowel bij het scheep gaan, als na de eigenlijke teruggave, komt er een eind aan de epidemie.

Het is duidelijk: de pest is veroorzaakt door goddelijke toorn. Apollo is boos. Maar waarom precies? De maatschappij die het homerische epos ons schildert, kende nog nauwelijks formele politieke structuren. Het was een maatschappij van clans, die elkaar voortdurend beconcurrerden. In deze maatschappij was 'eer' een belangrijke waarde. Krenking van eer leverde gezichtsverlies en schaamte en eiste daarom wraak. En dat is precies wat we hier zien gebeuren. De homerische godenwereld is een projectie van de wereld van de adellijke clanhoofden. De goden mogen dan wel groter en mooier zijn dan de aanzienlijken in de mensenwereld, onsterfelijk en over bijzondere vermogens beschikkend, verder gedragen ze zich precies als zij. In de krenking van zijn beschermeling is Apollo zelf gekrenkt en zijn wraak is vreselijk.⁸ Hoe wordt er nu verzoening met Apollo bereikt? Op twee manieren, die complementair zijn. Zonder de ene is de andere niet effectief. In de eerste plaats moet heel concreet de begane misstap ongedaan gemaakt worden: het meisje wordt teruggegeven. Maar daarmee waren de Grieken er niet. Ook langs rituele weg moest er verzoening bereikt worden, door offers, niet zozeer als compensatie, maar eerder als teken van respect, en door reiniging. Het meisje werd aan boord gebracht en

*Atreus' zoon gaf vervolgens de mannen bevel zich te wassen.
Allen reinigden zich en spoelden het vuil in de zee af. (I, 313v.)*

Oppervlakkig gezien lijkt dit een in de context weinig relevant bevel, of het moest zijn dat de delegatie op haar paasbest moest zijn, maar natuurlijk is hier sprake van een rite. En die rite zegt iets over de ziekte. Ziekte werd gezien als het binnendringen

van een vreemd element in het lichaam (Apollo's pijlen hebben een semiotische lading), als een bezoedeling, die het risico van verspreiding inhield. Bij een ook fysiek besmettelijke ziekte als de pest moet deze ervaring bijzonder sterk geweest zijn. Bezoedeling was het gevolg van ordeverstoring. Door zijn impertinente daad is Agamemnon zijn boekje te buiten gegaan en heeft zich op het gebied van Apollo gegeven. Aangezien er in de wereld, zowel de natuurlijke als de sociale, één en dezelfde orde heerst en de goden daarvan de handhavers zijn, schendt Agamemnon ook de kosmische orde en verstoort hij de verhouding met het goddelijke gezag. De pest is daarvan de manifestatie. Als de boel zo door elkaar geraakt is, gaat het van kwaad tot erger. Alles moet zo snel mogelijk weer op zijn plaats gebracht worden. De smet moet 'afgewassen' worden en daar zijn ritën voor.

Dat in het pestverhaal van de *Ilias* Apollo een cruciale rol speelt, is niet toevallig. Apollo was een complexe god. Voor ons is van belang dat hij een genezende god was. Als god van het orakel van Delfi beschikte hij over bijzonder inzicht in het leven en wat er na de dood kwam.⁹ Vanwege zijn uitspraken over alles wat van belang was in het leven van gewone mensen, maar vooral in het politieke leven van steden en staten, genoot hij eeuwenlang tot ver buiten Griekenland groot aanzien. In het pestverhaal van de *Ilias* brengt Apollo dood en leven. In het algemeen kent de werkzaamheid van de goden een polaire tweezijdigheid. Maar het gaat wel om twee zijden van één medaille. Ze straffen en belonen. Dat zijn ethische termen, die met voorzichtigheid gehanteerd moeten worden. In het pestverhaal is nergens, ook niet impliciet, sprake van morele schuld van Agamemnon. Morele schuld was voor de adellijke heren inderdaad niet bepaald een 'issue', maar het ontbreken van morele connotaties in het verhaal hangt ook samen met de willekeur waarmee de goden de mensen leken te treffen. Natuurrampen en ziekten overkwamen de mens zonder dat ze daar greep op hadden en, voor zover men ook de sociale orde als ingebed in de natuurlijke orde zag, leek dat ook voor sociale crises te gelden. Het enige waar men op af kon gaan waren tekenen dat de goden niet gunstig gezind waren. Het enige om hen te verzoenen waren ritën. Ook als de moraal haar intrede gaat doen in de godsdienst, blijft dit oude geloof en blijven de oude praktijken bestaan.

Thucydides

In 431 v.C. breekt de Peloponnesische oorlog uit, het grootste interne conflict uit de Griekse oudheid, waarin Athene en Sparta, elk met eigen aanhang, tegenover elkaar stonden. Een jaar later gaat het Athene niet goed. De bevolking van het omliggende platteland is geëvacueerd naar de stedelijke kern. De stad is

Apollo, uit de Zeus-tempel te Olympia

overbevolkt. Dan breekt de pest uit en teistert gedurende vier jaar in golven de door de oorlog toch al zwaar getroffen bevolking. De historicus Thucydides, die het grootste deel van de oorlog geboekstaafd heeft, geeft een aangrijpend verslag van de eerste pestgolf (II, 47-54). De focus van Thucydides is anders dan die van de *Ilias*. In het eigenlijke pestverslag geeft hij geen eigen theorie over het ontstaan van de ziekte, maar vermeldt slechts vrijblijvend het gerucht dat de waterreservoirs door de vijand vergiftigd zouden zijn. Hij noemt dus een menselijke oorzaak. Wel maakt hij in de enge en bredere context melding van voortekens en orakels en van allerlei godsdienstige maatregelen, waaronder reinigingsriten. Nergens evenwel spreekt hij geloof uit in causaal verband tussen de verschijnselen en de ziekte of in de effectiviteit van de getroffen maatregelen. Hij signaleert alleen en rapporteert. Soms plaatst hij een kritische kanttekening¹⁰, bijvoorbeeld bij een orakel dat in 430 in de herinnering boven komt drijven:

'Eens komt een Dorische oorlog en de pest vergezelt hem'
De mensen werden het er niet over eens of in deze oude versregel gesproken was van loimos (pest) of van limos (honger), maar natuurlijk behaalde in de gegeven omstandigheden het woord loimos de overwinning; want de mensen pasten hun herinnering aan aan het leed dat hen trof. Maar - zo komt het mij voor - als ooit een andere Dorische oorlog, later dan deze, mocht uitbreken en gepaard gaat met honger, dan zullen zij vermoedelijk de andere lezing verkondigen. (II, 54; vert.: M.A. Schwartz)

Dergelijke opmerkingen zijn illustratief voor de positie die Thucydides zelf inneemt. Voor Thucydides heeft het geloof in de straffende macht van de goden afgedaan. Hij ziet de geschiedenis als een voortdurende strijd om de macht, waarin mensen in de eerste plaats door eigenbelang gedreven worden. Het is dan ook het gedrag van de mensen dat zijn aandacht heeft. Dat is ook in het pestverhaal het geval. Het is hem er niet om te doen een verklaring te geven, maar om te laten zien hoe de mensen

reageren. Als hij vermeldt hoe de Atheners hun aanvankelijk zeer populaire leider Pericles de schuld van de pest geven omdat hij hen overgehaald zou hebben de oorlog te beginnen, wekt hij de indruk dat er alleen sprake is van het zoeken van een bliksemafleider.¹¹ Niets duidt erop dat hij werkelijk gelooft dat Athene door een misstap van Pericles collectief door de goden geslagen zou zijn. Veel andere Atheners zullen dat ongetwijfeld wel geloofd hebben. Over de menselijke natuur maakt Thucydides zich geen enkele illusie. We krijgen uitvoerig te horen hoe tijdens de pest het systeem van de traditionele waarden en normen afbrokkelt. Niet alleen schenden de mensen in hun radeloosheid en ontredde op grove wijze de traditionele begrafenisrituelen, maar ze vervallen tot totale wetteloosheid. Bij de volstrekte grilligheid van het lot lijkt geen goddelijke of menselijke wet meer te gelden en geeft men zich ongeremd over aan genot.

Door geen vrees voor de goden, geen menselijke wetten liet men zich weerhouden; zij meenden dat het op hetzelfde neerkwam de goden wel of niet te vereren, daar zij allen zonder onderscheid zagen sterven. En niemand verwachtte lang genoeg te zullen leven om voor zijn vergrijpen terecht te staan en gestraft te worden. (II, 53)

Thucydides staat in zijn denken niet alleen. In de vijfde eeuw komt het oude geloof in de goden steeds meer onder druk te staan. Steeds meer wordt er een verband tussen godsdienst en moraal gelegd. Het ingrijpen van de goden wordt nu ook als straf gezien. Daarmee dient het probleem van de theodicee (de rechtvaardiging van de goden) zich aan. Waarom treffen de goden met de slechten ook de goeden? Het wetenschappelijke denken ontwikkelt zich. Al met al doet zich een omslag van mythisch naar rationeel denken voor. Deze ontwikkeling manifesteert zich op alle terreinen. Zo gaat men in de geneeskunde zoeken naar natuurlijke oorzaken van ziekten en rationele geneeswijzen. De verandering in het denken gaat gepaard met een stevig debat over normen en waarden. Als de goden niet langer maatgevend

zijn, moet de mens zelf morele keuzes maken. Het debat wordt in de eerste plaats onder intellectuelen gevoerd, maar het vraagstuk leefde breder onder de bevolking. Ruimte om diep op de inhoud van het debat in te gaan, ontbreekt hier. Eén van de posities in het debat is, dat, nu de moraal haar grondslag heeft verloren, de mens zelf maatgevend is. De totale ontreddering van de Peloponnesische oorlog heeft in het denken over normen en waarden als katalysator gewerkt en deze positie tot in het extreme versterkt. Het 'natuurlijke' recht van de sterkste lijkt te prevaleren. In dit klimaat heeft Thucydides zijn geschiedwerk geschreven.

Daarna

Het pestverhaal van Thucydides heeft indruk gemaakt. Daardoor is het welhaast canoniek geworden. Latere pestbeschrijvingen grijpen vrijwel altijd op zijn verhaal terug. Er is ook een bewerking van het verhaal zelf over. In zijn magistrale leerdicht *De Rerum Natura* ('Over de natuur') ruimt de Romeinse dichter Lucretius (ca. 96-53) voor de pest in Athene een prominente plaats in. Als aanhanger van de epicureïsche filosofie stelt Lucretius dat de goden op geen enkele manier in het universum interveniëren. Hij neemt een draad op, die Thucydides door zijn specifieke focus in zijn pestverhaal liet liggen: ziekte en dood zijn natuurlijke verschijnselen, waarmee de goden niets van doen hebben. Doordat het pestverhaal geplaatst is achter een klimatologische verhandeling, krijgt het een voorbeeldfunctie.¹²

Maar ook in de Romeinse documenten zien we in geval van pest veel meer het beroep op de goden en dus de gedachte aan een goddelijke oorzaak van ziekten. In 293 v.C. heerste er in Rome, samenvallend met een oorlog tegen de Etrusken en het Italische volk der Samnieten, een pestepidemie. In een terugblik meldt de geschiedschrijver Livius (59 v.C.-17 n.C.) in een handzaam berichtje:

Dat het jaar in veel opzichten gelukkig was, bood nauwelijks voldoende troost voor één kwade gebeurtenis: het betrof een ramp die gelijkenis met een onheilsteken vertoonde. Men wendde zich tot de Boeken om uit te vinden wat voor afloop of wat voor redmiddel er door de goden aangegeven werd. In de Boeken werd gevonden dat Aesculapius uit Epidaurus naar Rome gehaald moest worden. Maar omdat de consuls in beslag genomen waren door de oorlog, werd er aan deze zaak niets gedaan, behalve dat er één dag lang een bidstond voor Aesculapius gehouden werd. (X 47,6-7)

Uit het berichtje blijkt dat er in geval van pest, overigens net als bij andere rampen, een nieuwe godheid geïntroduceerd kon worden. Niet alleen de genezende god Aesculapius, maar eerder ook Apollo heeft op de golven van de pest vanuit Griekenland

in Rome zijn intrede gedaan. Polytheïstische systemen zijn opener en in principe (let op het voorbehoud) toleranter dan monotheïstische godsdiensten. Als de traditionele goden niet kunnen of willen helpen, kun je het altijd met een nieuwe god proberen. Dat gold zowel voor de Grieken als de Romeinen. Bij de Romeinen valt op, hoe sterk een dergelijke actie door de staat geregistreerd werd. Je moest wel oppassen wat je precies binnenhaalde. Daarom moest het binnenhalen van een god geautoriseerd worden door een orakelspreuk uit de collectie in de Sibillijnse boeken. Tot die boeken had alleen een vast ambtelijk college van priesters toegang. Het binnenhalen gebeurde in letterlijke zin. Vooral de Romeinen geloofden dat de macht van een godheid gebonden was aan het grondgebied waarin ze woonde. Voor wie in het pestberichtje reinigingsriten mist: in het bericht waarin Apollo figureert (IV, 25, 3) wordt ook globaal van zoenriten gesproken. De Romeinen, juristen als ze waren, hadden de betrekkingen tussen de mensen en de goden gecodificeerd in het *ius divinum* (het 'goddelijke recht'). Reinigingen vormden een vast bestanddeel van de daaronder vallende rituelen. Zeker in geval van pest zal er flink wat gereinigd zijn.

Rest nog het tot dusverre terloops genoemde probleem van de theodicee. We springen naar een christelijke oplossing. Het is de oplossing van Cyprianus, die in 248 of 249 tot bisschop van Carthago (in Noord Afrika) benoemd werd, waar hij in 258 de marteldood stierf. Het was een periode waarin de christenen zwaar vervolgd werden. Daarbij brak ook nog eens de pest uit en, net als in het klassieke Athene, moesten de opgekropte emoties zich ontladen. De christenen kregen de schuld. Daarvoor werd een religieus motief aangevoerd. Ze hadden zich onttrokken aan offerplechtigheden voor de goden.¹³ Cyprianus dreigde (niet voor de eerste en enige keer) voor de leeuwen gegooit te worden. Het moreel onder de christenen was laag. Velen werden afvallig. Om zijn gelovigen te bemoedigen, schreef Cyprianus, waarschijnlijk in 252, toen er een nieuwe golf van vervolging dreigde, een traktaatje, *De Mortalitate*. Hij ziet de pest en de andere rampen als een goddelijk teken van de eindtijd. Na de gruwelen zal er recht gedaan worden:

Deze dood is voor de joden, heidenen en vijanden van Christus de pest, voor de slaven van God is het een heilzaam uittreden. Het feit dat zonder onderscheid in het mensengeslacht met de onrechtvaardigen ook rechtvaardigen sterven is voor u geen reden om te menen dat voor de goeden en de slechten sterven iets gelijks is. De rechtvaardigen worden geroepen tot verkwikking, de onrechtvaardigen tot foltering. De gelovigen wordt des te sneller bescherming geboden, de ongelovigen straf. (15)

Hierop volgt een catalogus van de zegeningen die de pestdood voor de verschillende categorieën gelovigen, van maagdelijke meisjes en jongens in hun adolescentie tot respectabele gehuwde vrouwen, betekent. Hun allen zullen veel verleidingen of gruwelijke beulsdaden bespaard blijven. Als klap op de vuurpijl zal onder de dreiging van de pestdood het leger der gelovigen moreel krachtiger worden, zal het aanwas krijgen van slappen, voormalig afvalligen, ja, zelfs van heidenen, en zal het zich (nu wordt het navrant), aangezien ouderen eerder bezwijken aan de pest, sterk verjongen en vernieuwen.

Nu

In 1953 hield in Bruinisse ds. F. Mallan (Gereformeerde gemeenten in Nederland) een preek. Nee, niet over de pestdood, maar over de grote watersnoodramp van dat jaar. Bij de herdenking in 2003 werd de preek 'geactualiseerd' en uitgegeven.¹⁴ De titel *De majesteit des Heeren in de weg Zijner oordelen*, behoeft geen nadere toelichting meer. In de preek lezen wij:

Gods kinderen mogen nu alle ramp en leed voorgoed te boven zijn. Anderen zullen van een tijdelijke ramp overgestapt zijn in een eeuwige ramp.

De preek, die uitmondt in een utopische verwachting van het heil dat Gods kinderen wacht, eindigt aldus:

... en er zal dan geen rouw en gekrijt meer zijn in die gewesten der heerlijkheid waar eeuwige vreugde en blijdschap op het hoofd der verlost des Heeren zijn zal. Amen. (p. 18v.)

Dixit.

de auteur is docente Latijn en Grieks

noten:

- ¹ De Grieken rangschikten magie onder *δεισιδαιμονία*, 'angst voor (onbestemde) hogere machten', hun ritën daarentegen onder *εὐσέβεια*, een correcte en respectvolle benadering van de goden.
- ² Het begrip 'bijgeloof' in deze zin valt onder het Latijnse *superstitio* (letterlijke betekenis onduidelijk), maar *superstitio* omvat naast magie alle godsdienstige verschijnselen en culten die niet in overeenstemming geacht werden met de *ritus Romanus*, het complex van de mede door de staat gecanoniseerde 'echt Romeinse' godsdienstige praktijk. Ook de christelijke religie viel onder *superstitio*.
- ³ 'Pest' is vaak de vertaling van *λοιμός* of *pestilentia/pestis*. Ook als er *ἡ νόσος* ('de ziekte') staat, is de vertaling vaak 'de pest'.
- ⁴ De angst voor de pest doet denken aan de angst, in het bijzonder in de westerse wereld, in de eerste periode toen AIDS gesignaleerd werd. Ook dat is een epidemische ziekte, die onbeheersbaar leek.
- ⁵ Omdat vermeende oorzaken van en remedies tegen de pest in dit artikel globaal behandeld worden, wordt ook aan grote magiërs voorbijgegaan.
- ⁶ Wie op een makkelijke manier ruimer toegang wil krijgen tot de antieke wereld van de pest, kan raadplegen: *Hermeneus. Tijdschrift voor Antieke cultuur/Orgaan van het Nederlands Klassiek Verbond* 51 (2) 1979 (themanummer); voor een uitgebreide bibliografie zie: H.F.J. Horstmandhoff, *De pijlen van de pest. Pestilenties in de Griekse wereld (800-400 v.C.)*, (diss. Leiden) Amsterdam 1989.
- ⁷ De berg Olympos was de woonplaats van de goden.
- ⁸ Homerus gebruikt het werkwoord *ἀτιμάζω/ἀτιμάω*, dat samenhangt met *τιμή* ('eer').
- ⁹ Dat Apollo over bijzonder inzicht beschikte, valt ook af te leiden uit de pestpijlen die hij in de *Ilias* op het Griekse legerkamp afschiet. De pijlen hebben een sjamanistische achtergrond. Cf. Horstmandhoff, o.c. p. 113v.
- ¹⁰ Een voorbeeld uit de bredere context: II 17: de bebouwing van een vervloekt terrein, waarvoor een orakel waarschuwde, is volgens Thucydides niet de oorzaak van de pest. Als het orakel al iets zou betekenen, is het een waarschuwing voor de onzalige oorlog.
- ¹¹ Vanwege het seculiere karakter van het verslag gebruik ik niet de term 'zondebok'. Voor gevallen van pest, waarbij het zondebokrituelen aan mensen voltrokken werden, zie W. Burkert, *Greek Religion*, Harvard U.P. 1985 (transl.), p. 83.
- ¹² Aan deze uitspraak doet de constatering dat het gruwelijke pestverhaal als sluitstuk van het dichtwerk Lucretius' optimistische stellingname ten aanzien van de dood (kennis van de natuurlijke oorzaken neemt de vrees weg) niet dienstig lijkt te zijn, niet af. Op de discussie daarover ga ik dan ook niet in.
- ¹³ Cypr. Ep. 59,6,1. Het verband tussen de offers en de pest is niet expliciet, maar wordt wel als waarschijnlijk aangenomen, en ook wordt niet vermeld of het om een lokaal of keizerlijk edict gaat.
- ¹⁴ Ed. De Wachter Sions, Veenendaal; zie ook het dagblad *Trouw* 31-01-03, p. 13.

Amsterdam 2003 Happietaria

Postjesweg 1

Marleen Blootens

Ooit wel eens van gehoord?

Of denk je nu aan een vindingrijke ondernemer die weer eens een variatie heeft gevonden op het weinig originele "snackbar"?

Dat laatste komt eigenlijk best goed in de richting van wat de Happietaria is, namelijk een tijdelijk restaurant, waarvan de opbrengst gaat naar een goed doel, en dat volledig georganiseerd en gerund wordt door studenten. Een originele snackbar dus.

Dit jaar is er weer een Happietaria in Amsterdam, nadat het vorig jaar uiteindelijk niet was gelukt een geschikt pand te vinden. We hebben een locatie gevonden in de oude edelsmedenschool op de Postjesweg 1, op de hoek met de Kinkerstraat.

Met de vondst van dit pand is de organisatie van start gegaan. Eén van de meest belangrijke dingen was het vinden van een goed doel. Het goede doel waar we uiteindelijk voor gekozen hebben, is een project van de ontwikkelingshulporganisatie Tearfund in Nairobi in Kenia. Hieronder volgt een kort overzicht van informatie over dit project:

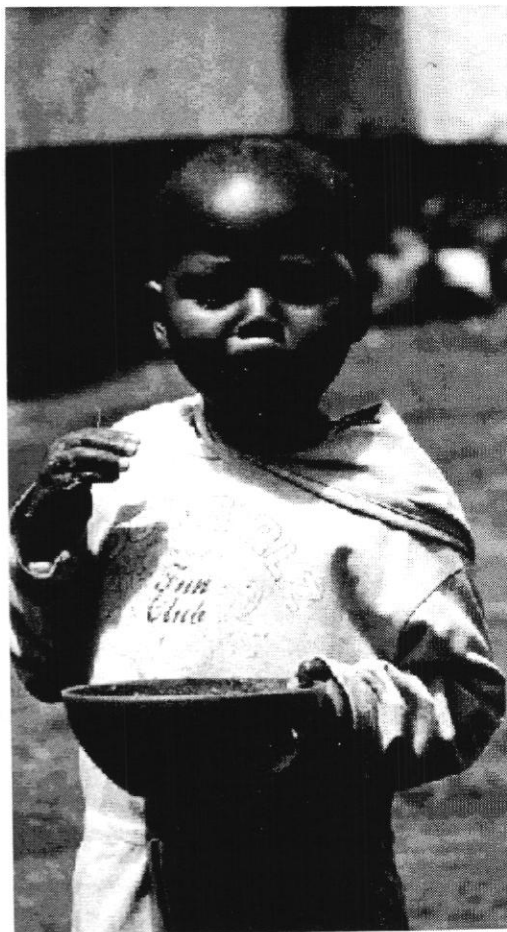
De Keniaanse hoofdstad Nairobi telt 2,8 miljoen inwoners, waarvan 60 procent in een van de tien krottenwijken woont. Van de 1,6 miljoen krottenwijkbewoners leven ruim 635.000 in Mathare Valley, een krottenwijk aan de noordoostkant van de stad op de oevers van de Nairobi-rivier. Op een smalle strook van vijfhonderd meter breedte en drie kilometer lengte wonen honderdduizenden mensen. Bijna de helft van de bevolking is werkloos, een kwart heeft soms werk als dagloner en de overigen proberen een inkomen te verwerven als straatventer, illegale alcoholstoker of prostituee.

Onder de bevolking zijn veel eenoudergezinnen: moeders met kinderen. De meeste moeders zijn gescheiden of nooit getrouwd geweest. Onder hen zijn veel tienermoeders. Sommige meisjes hebben al voor hun twintigste jaar twee of drie kinderen. Al jong verlieten de meesten de basisschool, omdat hun ouders het schoolgeld niet konden betalen. Daarnaast wonen zij in een omgeving waar niets te beleven valt. Het risico om zwanger te worden is onder zulke omstandigheden erg groot. Wanneer de vrouwen veertig jaar zijn, hebben velen acht tot tien kinderen gekregen. Door de armoede en de onwetendheid van de moeders zijn veel jonge kinderen in de wijk ondervoed.

Mathare Valley is een onveilige woonomgeving. Diefstal en geweldpleging behoren tot de dagelijkse werkelijkheid. Daarnaast vormt aids/hiv een groeiend probleem. Op de zes bewoners van Mathare Valley is er één besmet.

Mensen zijn veelal onopgeleid en hebben weinig kans op werk. Ook zijn of raken veel mensen besmet met het HIV-virus, vaak door gebrek aan informatie.

Sinds 1974 is de plaatselijke Redeemed Gospel Church hier bezig met opbouwwerk. Het sociale plan houdt onder andere in dat zij een gaarkeuken, gezondheidsvoorlichting, kredietverlening

en onderwijs bieden aan de bewoners van Mathare Valley. Op dit moment is één van de grootste problemen het gebrek aan onderwijsmogelijkheden. Tearfund is bezig om met plaatselijke instanties, waaronder deze kerk, een school te bouwen.

De Happietaria probeert voor dit project zoveel mogelijk geld op te halen. Het concept van Happietaria is een startbudget van 0 euro, om met zoveel mogelijk sponsoring en giften een zo hoog mogelijke winst te behalen. De prijs van de maaltijd is laag, omdat we dan op meer fooi kunnen rekenen; dit wordt automatisch in een gift omgezet.

Kom dus ook. Het is voor een goed doel, gezellig en het is misschien de gelegenheid om met al je oude bekenden of collega's weer eens wat te af te spreken. Wij nemen ook groepsreserveringen aan.

De Happietaria is een jaarlijks terugkerend project wat wordt opgezet door de christelijke studentenverenigingen in Amsterdam. En dat behalve in Amsterdam ook plaatsvindt in andere studentensteden, zoals op dit moment in Utrecht.

De Happietaria is geopend van 29 maart tot 26 april, van dinsdag tot vrijdag, 17.00-23.00

Voor meer informatie kun je kijken op www.happietaria.nl/amsterdam, of mij, Marleen Blootens, even aanspreken of mailen.

Hopelijk tot ziens!

de auteur is tweedejaarsstudente Theologie

Dagelijks de dood voor ogen

Mieke van Santen

Sinds december 2001 werk ik 8 uur in de week als geestelijk verzorger in een hospice, een huis waar mensen die sterven gaan hun laatste dagen of weken doorbrengen. Ik ben daar aangesteld om de patiënten en hun familieleden of vrienden te ondersteunen; maar ook om mijn kennis op dat gebied zoveel mogelijk te delen met de mensen die in het hospice werken. Van de 168 uren die een week telt, ben ik er maar 8. De rest van de tijd moeten de teamleden (beroeps- en vrijwilligers) zelf, zo goed als zij kunnen, omgaan met vragen, angsten en vaak heftige emoties die grenssituaties als sterven soms oproepen. En dat doen zij meestal buitengewoon goed. Velen van hen hebben ook jarenlange ervaring in het omgaan met zieken en het zorgen voor stervenden.

Hospice Bardo

'Mijn' hospice heet Bardo. Het is een kleinschalige oonvoorziening (8 bedden), waar dag en nacht zorg wordt geboden aan mensen in hun laatste levensfase. Uitgangspunt is de behoefte van de patiënt. Het team bestaat uit twee artsen die gespecialiseerd zijn in pijnbestrijding, ziekenverzorgenden en verpleegkundigen, vrijwilligers met een eigen coördinator en een geestelijk verzorger, ik dus. Het hospice biedt rust en ruimte om zo goed mogelijk afscheid te nemen van het leven en van elkaar.

De naam 'Bardo' komt uit het Tibetaans. Het houdt verband met de dood, maar in werkelijkheid heeft het meerdere betekenissen. Eén daarvan is 'cirkel van het leven': het leven, het sterven en de dood. In het logo wordt de cirkel van het leven uitgebeeld door de kleuren van de seizoenen, gerelateerd aan de verschillende levensfasen waarin mensen sterven. De vormen zijn bewust niet gesloten: de laatste levensfase van ieder mens staat open. Zoals ieder mens vorm geeft aan zijn leven, zo zal men dat ook willen doen aan zijn sterven. Het hospice stelt zich ten doel zoveel mogelijk tegemoet te komen aan de wensen van de patiënt in zijn of haar laatste levensfase en om, waar mogelijk, kwaliteit toe te voegen aan het leven, zolang mensen nog leven.

Dat kan inhouden een 'verwen-ontbijtje' voor een zieke en haar dochter, een klein feestje, heel vroeg in de morgen, omdat mevrouw toch bijna niet meer slaapt. Het kan betekenen dat de hond een dag komt logeren. Of dat iemand nog eens, voor de laatste keer, heel lang in een lekker warm bad kan liggen. Sommige mensen ervaren het als 'de hemel op aarde' of ze zeggen: het lijkt wel of ik hier op vakantie ben. Anderen bloeien 'alleen maar' op door de aandacht en de liefdevolle zorg, waardoor ze soms nog een paar mooie weken hebben, waarin ze ten volle kunnen leven.

Bardo biedt een huiselijke, warme sfeer met aandacht voor privacy. Er zijn acht ruime éénpersoonskamers. Er zijn twee logeerkamers en het is voor familieleden ook mogelijk om op de kamer van hun vader of moeder, zus, broer of kind te blijven slapen. Er zijn twee huiskamers, er wordt elke dag gekookt en overall staan bloemen en planten.

Waarom een hospice?

Bijna alle mensen die gaan sterven willen dat thuis doen, in hun eigen, vertrouwde omgeving en in hun eigen bed. Maar soms kan dat niet, bijvoorbeeld als ze geen partner hebben die voor ze kan zorgen, of als die partner te oud of zelf ziek is. Soms zijn familieleden of vrienden vol liefde begonnen aan de verzorging van een ernstig zieke, maar kunnen ze het toch niet volhouden. En een enkele keer heeft iemand gewoon helemaal niemand die voor hem of haar zorgen kan. In al die gevallen brengt een arts, een predikant, iemand van de thuiszorg of wie dan ook de mogelijkheid van een hospice ter sprake. Er zijn er al veel in Nederland. De meest actuele stand van zaken kun je vinden op de website van het Netwerk Palliatieve zorg voor Terminale patiënten (NPTN): www.palliatief.nl. Er is ook een recent boek waar van alles instaat over hospices: *Een goede plek om te sterven*, geschreven door Rob Bruntink (Uitgave Plataan, Zutphen, 2002).

Wat houdt mijn werk in?

Heel breed gesteld: zorgen voor een goede psychosociale zorg en voortdurende bezinning op zingevingsvragen, zowel bij patiënten als bij teamleden.

Concreet houdt het in dat ik alle patiënten bezoek en probeer in te schatten of ze behoefte hebben aan ondersteuning of begeleiding bij het verwerken van verdriet en afronding van het leven. Ten aanzien van familieleden of vrienden gaat de ondersteuning of de hulp bij het verwerken van verdriet ook na het overlijden van hun geliefde door.

Daarnaast help ik mee om bij mezelf en de andere teamleden de vragen en emoties die het omgaan met stervenden oproept te herkennen en een plek te geven. Dit doe ik onder andere door elke week op een vaste tijd de 'Keek op de Week' te organiseren, een uurtje van bezinning en terugkijken: wat ging er goed deze week, wat niet. Voel je je gewaardeerd of niet, en hoe komt dat. Wat vond je het moeilijkst deze week, wat het leukst? Regelmatig blijven teamleden na afloop nog even zitten om 'onder vier ogen' door te praten over wat, soms tot hun eigen verrassing, naar boven kwam, gewoon door even stil te gaan zitten.

Verder nog

Eens in de vier maanden houden we ook een herdenkingsbijeenkomst, voor alle mensen die bij ons geleefd hebben en gestorven zijn. We nodigen hun familieleden en vrienden uit, geven ze de gelegenheid om iets in te brengen (muziek, een gedicht of iets dergelijks), en noemen nog één keer de namen van hen die gestorven zijn. Mensen steken een kaarsje aan, we zetten een rode roos in een vaas bij het noemen van een naam en tenslotte zetten we er één witte roos bij, voor alle mensen die niet genoemd worden maar die wel in onze gedachten zijn. Deze bijeenkomsten worden als heel goed ervaren, er wordt iets 'afgerond', niet alleen voor de familie of de vrienden, maar ook voor de teamleden.

Regelmatig hebben we teamoverleg, waarin iedereen een eigen inbreng heeft en ook zijn er themabijeenkomsten, binnenkort één over zingeving en omgaan met geloofsvragen. Deze bijeenkomst zal ik leiden. We hebben ook al eens een training gehad in gesprekstechniek en conflicthantering. Al deze zaken moeten ertoe leiden dat wij 'onze' patiënten zo goed mogelijk kunnen helpen; dat wij onze eigen emoties kunnen onderscheiden van die van de patiënt; dat wij leren inschatten wanneer iemand extra hulp nodig heeft; dat wij niet teveel mee 'naar huis nemen'; dat wij zicht krijgen op onze eigen mogelijkheden en beperkingen.

Tenslotte

Is het leuk werk? Zo zou ik het niet willen noemen, maar ik heb wel elke dag het gevoel dat ik zinvolle dingen heb gedaan en dat voelt goed. De dood is voortdurend aanwezig, maar ook de humor ontbreekt niet. We zijn een leuk team, dat goed op elkaar let, kritisch durft te zijn maar ook waardering uitspreekt. De patiënten zijn allemaal anders, iedere keer is het weer spannend om bij een nieuwe mevrouw of meneer binnen te stappen en zijn of haar wereld en geschiedenis te leren kennen. Sommigen zijn boos en blijven dat tot het laatst. Anderen breken bijna van verdriet en zoeken naar houvast. Er zijn er die zich in vol vertrouwen aan God overgeven, anderen geloven niet in een bestaan-na-de-dood of weten het niet zeker. Sommigen willen hun verhaal graag vertellen en anderen willen alles zelf uitdenken. Alles kan bij ons, al blijft de moeilijkste vorm van helpen nog steeds: niets doen, alleen maar 'er zijn'. We zijn een 'algemeen' hospice en het is een echte uitdaging om iedereen precies datgene aan te reiken wat zij of hij nodig heeft. Soms bid ik met een patiënt of met een teamlid. Soms lees ik een stukje uit de Bijbel voor. Vaak zegen ik mensen vlak voor ze sterven gaan en soms maak ik daarbij een kruisje op hun voorhoofd (als ze RK zijn). Ik leg indien gewenst contact met dominees of pastores en moedig hen aan om op bezoek te komen, vooral als zij de begrafenis van de betreffende patiënt

zullen leiden. RK voorgangers komen regelmatig het sacrament der zieken bedienen en ook komt er wel eens een protestantse dominee een aangepast 'overgangsritueel' uitvoeren. Het werken met de dood voor ogen maakt gevoelig voor signalen die mensen uitzenden. Wat bedoelt iemand als hij zomaar ineens zegt: "mijn vader zei vaak dat je altijd bereid moest zijn"? Wil hij over zijn vader praten, is hij bezig met de dood of twijfelt hij eraan of hijzelf wel bereid is om te sterven? Het is mooi werk om daar samen achter te komen. Het is mooi werk om je open te stellen voor het levensverhaal van mensen.

de auteur is (onlangs) afgestudeerd studente OG

Algemene informatie:

Hospice "Bardo" ligt achter het Verpleeghuis Bornholm in Hoofddorp. Deze locatie is een tijdelijke voorziening voor een periode van 3 jaar. Daarna hoopt het hospice een nieuw huis te kunnen bouwen in Hoofddorp. Er is veel geld nodig om de zorg in Bardo zo optimaal mogelijk te maken. Wat kunt u doen?

- U kunt donateur worden en een bijdrage storten op giro 9034011 t.n.v. Stichting Vrienden van Hospice "Bardo" Haarlemmermeer.
- U kunt zich opgeven als vrijwilliger: in de zorg, als hulp bij het koken, voor het werk in de tuin, of als gastvrouw/gastheer. Vrijwilligers vallen onder het Steunpunt Mantelzorg; dit is een onderdeel van de Thuiszorg. Zij krijgen onder andere onkostenvergoeding voor gereden kilometers. Zij vallen onder de WA- en ongevallenverzekering, krijgen cursussen en themabijeenkomsten aangeboden.
- Informatie over het werk als vrijwilliger:
 - via Steunpunt Mantelzorg, tel. 020 - 545 42 73
 - via Hospice Bardo, tel. 023 - 557 11 42
 - via de website van Bardo: www.hospicebardo.nl

Dagboek Asbestemmingen

Barbara de Groot

Tijdens de warme dagen van augustus vorig jaar, terwijl de Amsterdamse bevolking zich op het strand bevindt –in Nederland, Turkije of Marokko- begin ik aan mijn 'vakantiebaantje'. Wat een luchtig woord voor een 'medewerker asbestemmingen'. Een maand lang graaf ik mezelf in in de wondere wereld van crematorium Westgaarde in Amsterdam. Woorden als crematie, asverstrooiing, urnenbijzetting en gedenkmedaillons beginnen snel tot de dagelijkse vocabulaire te behoren. Al na een dag voel ik me een radartje in het Grote Complot van de Dood.

Maandag

We beginnen met de afhandeling van dossiers 'schip zonder bericht'. De stapel die naast me ligt bevat allemaal gegevens van overleden mensen van wie de nabestaanden te kennen hebben gegeven dat na de crematie de as van de overledene op zee verstrooid mag worden. De nabestaanden willen over datum en tijdstip van verstrooien geen bericht ontvangen. Het schip is vorige week uitgevaren vanuit de haven van IJmuiden, de as is verstrooid, dus na een eenvoudige administratieve handeling (in de computer het hokje 'verstrooid' aanvinken) kunnen de dossiers het archief in. Eerst nog even checken of de kosten zijn voldaan. De prijs valt overigens erg mee. Het is zelfs de goedkoopste mogelijkheid. Verstrooien op land -bijvoorbeeld op het crematoriumterrein- is duurder want grond in Nederland is duur, zo simpel ligt dat. De prijs loopt natuurlijk pas echt op

als je erbij wilt zijn als de as verstrooid wordt. Het duurste is verstrooien vanuit een vliegtuig. Wie echter slim is, neemt de as voor €75,- mee naar huis en regelt zelf een boot of vliegtuig, of verstrooid de as in het park, bos of achtertuin. Dat mag allemaal, als u dat nog niet wist.

's Middags doe ik de stapel 'schip met bericht'. Ik hoef niet uit te leggen dat de nabestaanden van deze gecremeerde mensen wél een bericht willen van de verstrooiing. Dit is aanzienlijk meer werk. Behalve het vinken moet ik een brief sturen. De inhoud van de brief is zakelijk correct. "Op 10 augustus 2002 is overeenkomstig uw wens de as van wijlen Johannes Hendricus Marinus vanaf een schip verstrooid op de Noordzee. We hopen uw hiermee voldoende geïnformeerd te hebben". Verzin maar eens iets beters. En dan moet ik mijn naam eronder zetten. Ik wil mensen helemaal niet zulke brieven schrijven! Een gesprek over de zin van het leven en de onzin van de dood wil ik met hen voeren, of over de zin van de dood en de onzin van het leven wat mij betreft, maar zulke brieven schrijven, die de stilte en de kilte alleen maar benadrukken? Nee bedankt. Na een korte aarzeling voer ik mijn werk uit en zet er bovendien een zwierige handtekening onder. Het is een feit, ik ben een medewerker geworden van Hein zelf.

Dinsdag

Mijn collega Ingrid vraagt of ik zin heb om mee te gaan naar de ovens. Vandaag komen er enkele nabestaanden langs om een asbus op te halen. Ik ga met haar mee om de asbussen bij de ovens op te halen.

Vanuit het kleine, overzichtelijke administratiegebouw hebben we geen zicht op de rest van het crematorium- en begraafsterrein. Achter het tuintje waar de konijnen vrolijk wippend de dag in het gras doorbrengen en dat met struiken is afgezet zodat we niet de hele dag rouwstoeten voorbij zien komen, staat een 'dienstauto' die we nemen om naar de ovens te gaan. De achterbak ligt vol met –als ik niet beter zou weten– tuingereedschap, zoals een schop en een schoffel.

We lopen naar de achterkant van het aulagebouw waar zich ook de ovens bevinden. Er komt een gevoel van lichte opwindning bij me naar boven als we een rondleiding krijgen. Deze is tegelijk indrukwekkend en teleurstellend. Indrukwekkend omdat er onder de enorme ovens een aslade zit, zoals bij een open haard, waar ik hele dijboten en stukken schedel in terugvind. Er staat dan ook een soort cementmolen naast die zelfs de taaiste mensenresten tot as vergruist. Teleurstellend is het dat de kist vanuit de aula niet rechtstreeks in de vlammenzee terecht komt. Het blijkt gewoon een lift te zijn, waar de kerels van de ovens de kist uithalen. Het is precies datgene dat ik altijd heb kunnen waarderen aan het fenomeen crematie: niet langzaam verteren in een zacht bedje van aarde, maar de eerlijkheid om toe te geven dat er uiteindelijk toch niets van je overblijft, dus waarom dan niet meteen het 'stof zijt gij' benadrukken? Die lift maakt het tot een steriele handeling die nou juist de werkelijkheid vertroebelt. Alsof de dode, zodra we hem met een druk op de knop door het luik laten zakken, toch niet helemaal weg is. Je kunt denken dat ie er nog is. Terwijl het prachtig zou zijn als je de grond onder je voeten heter voelt worden als je door de zaal naar voren zou lopen om de dode een allerlaatste groet te brengen. Omdat je dan des te meer voelt hoe er een klein stukje van jezelf sterft als je een dierbare verliest. Maar nee, niets van dat alles. De kist zakt door een geluidloos elektronisch bedienbaar luik in een lift waardoor je grote fantasie moet hebben om er nog iets van een transfer naar de Andere Wereld, het Hiernamaals of het Hemels Paradijs in te zien.

Doe mij dan toch maar een graf, met zand en aarde die je in je handen kunt nemen om de kist onder je eigen ogen in de grond te zien verdwijnen.

Even later staan collega Ingrid en ik weer in de hete zonneschijn. Door de buitenlucht op te snuiven merk ik pas dat ik al begon te wennen aan die vreemde geur binnen, een lucht die nergens mee te vergelijken was. Teruggekeerd naar het administratiegebouw doe ik de kobaltblauwe asbussen in een praktische pastelgroene draagdoos.

Woensdag

Ter afwisseling zit ik een dagje achter de ontvangstbalie. De receptioniste is jarig. Ze had nog vakantiedagen staan, dus het afdelingshoofd drong haar erop aan lekker een dagje vrij te nemen.

Wat een mensen komen er langs! Mensen die net niet te laat voor een crematie zijn komen binnen en vragen hijgend waar ze

Buitengewoon vervelend is het dat er voor het ophalen van een asbus contant betaald moet worden

moeten zijn en hoe ze daar komen. Uitvaartleiders die stapels cd's afleveren, een man die wil weten waar hij het graf van zijn twintigjarige dode neef kan vinden, een vrouw die klaagt over het slechte onderhoud aan een grafsteen, en een stel dat een asbus komt ophalen. Die laatsten zijn goed te herkennen aan hun blik 'ik probeer ontspannen te zijn' in de ogen.

Dan komt er een echtpaar langs. De man van het paar voert het woord, de vrouw staat het huilen nader dan het lachen. Vorige week is haar moeder op Westgaarde begraven en nu kwamen ze even bij het graf kijken. Natuurlijk ligt er nog geen steen en zo, dus ze weten heus wel dat het er allemaal wat rommelig uit zal zien, met her en der in de buurt van het graf kuilen en hoopjes aarde op net gedichte graven. Dat geeft allemaal niet, daar hebben ze begrip voor, maar ze denken dat het bordje met het nummer van het graf van hun moeder bij de verkeerde hoop zand is geprikt. De man begint uitvoerig uit te leggen hoe ze op video hebben staan waar zichzelf rond het graf stonden, waar de priester stond, waar er nog een open graf was en waar de struiken zich bevonden. Ik knik begrijpend en instemmend en in mijn hoofd vormt zich een beeld van een menigte familieleden kris kras tussen de kuilen, struiken en zandhopen. Zij stonden dus aan het voeteneind, maar nu staat het bordje met het nummer bij het hoofdeinde van het tegenoverliggende graf. Het staat op de video. Ik bel de tuinman, die zal het wel weten met die bordjes. Ik neem hem even apart en leg het uit. "Dat kan niet", is zijn eerste reactie. Nee, nogal wiesde, mij hoeft je dat niet uit te leggen, maar die mensen moeten toch gerustgesteld worden! Ze zijn in staat om ter plekke de kist op te graven. Het kost hem een hele middag met plattegronden en archiefmappen vol grafnummers om het uit te leggen. Nauwelijks overtuigd verlaten ze het terrein.

's Middags heb ik tijd om nog wat dossiers uit te zoeken. Omdat het dorstig weer is, ga ik bij de keukens frisdrank halen. Mijn collega Corrie en ik hebben ook wel trek. En ja, als je op een crematorium 'iets lekkers' wil halen, dan weet je het wel, dan wordt het cake.

De cake die we even later eten is lekker klef, maar heeft toch een bijmaakje van verdriet en afscheid; de plakken zijn overgebleven van de crematies van vandaag.

'En nou moest de hond vorige week ook nog een spuitje', deelt hij met tranen brandend achter z'n ogen mee.

Donderdag

Er zijn weinig collega's op de afdeling. Er staan echter wel een paar afspraken op de agenda met mensen die een asbus komen halen. Het afdelingshoofd vraagt of ik het zie zitten om ook een paar 'afgiftes' te doen. Tja, wel spannend, maar kom op, zeg, je werkt op een crematorium of niet. Ik ben heus niet bang voor verdrietige mensen! En had ik niet wilde fantasieën over diepgaande gesprekken over de zin en onzin van het menselijk bestaan? Dan is dit vast mijn kans.

Om even voor tien uur komt de man van de eerstgenoteerde afspraak. Hij wil niet binnen wachten. Vluchtgedrag nog voor hij binnen is. Hij dreunt wat heen en weer voor de ingang tot ik hem vraag binnen te komen en in een ontvangstkamertje plaats te nemen. Als het echt niet buiten afgehandeld kan worden, dan moet het maar. Ik haal eerst de ontvangstpapieren waarin staat dat deze mijnheer de as van zijn overleden moeder in ontvangst heeft genomen. Hij kan alles rustig doorlezen terwijl ik de bus haal. 'U bent op de hoogte van de kosten?', vraag ik zo ontspannen mogelijk. Hij antwoordt dat hij al betaald heeft. In het dossier zie ik dat hij inderdaad een klein bedragje aan administratiekosten heeft betaald voor het tijdelijk bewaren van de as tot de definitieve bestemming bekend is. Dat is normaal. Veel mensen weten niet meteen wat ze met de as willen doen, dus laten ze die een paar maanden in het crematorium staan tot ze een besluit hebben genomen. Buitengewoon vervelend is het dat er voor het ophalen van een asbus contant betaald moet worden. In het verleden 'vergeten' mensen helaas vaak de gevraagde €75,- over te maken, dus Westgaarde zag geen andere mogelijkheid. De man die tegenover me zit en duidelijk geen seconde te lang in het gebouw wil doorbrengen, wil niet

nóg meer betalen, zoals hij zelf zegt. En al helemaal geen €75,-. 'Dat is te duur. Doet u dan maar met de as wat u wilt', krijg ik te horen. Hoewel het buiten tegen de 30 graden is begin ik het koud te krijgen. Het lijkt mij het beste dat het afdelingshoofd dit in goede banen gaat leiden.

Ook 's middags wil het met de diepgaande gesprekken nog niet zo lukken.

Er komt een echtpaar en een oudere man binnen. Een droevige geschiedenis. Ze hadden namelijk al een paar maanden geleden een afspraak gemaakt om de asbus van de oude moeder (de vrouw van die oudere man dus) op te halen, toen dat niet door kon gaan wegens het overlijden van de vader van de vrouw van het echtpaar. Vandaag komen ze dan ook twee asbussen ophalen. Ik zoek naar woorden om iets over deze toch wel abnormale situatie te zeggen. 'Het lijken me zware tijden voor uw familie', zou dat wat zijn? Drie bedroefde gezichten kijken me aan. De man van het echtpaar voert het woord. 'En nou moest de hond vorige week ook nog een spuitje', deelt hij met tranen brandend achter z'n ogen mee. Het ontvangstkamertje –met 8 vierkante meter toch al aan de kleine kant- is te klein voor al dit verdriet. 'Ik haal de bussen voor u', zeg ik en loop weg.

Vrijdag

Ik neem me voor vandaag een flink eind op te schieten met de achterstallige dossiers. Geen asbusafgiftes, geen baliewerk, alleen dossiers. Vandaag alleen het zakelijke. Geen treurige gezichten, geen lastige vragen aan de telefoon of aan de balie en al helemaal geen diepgaande gesprekken. Diepgaand onderzoek, dat staat er op het programma, naar het onopgeloste

mysterie van de overgebleven asbussen, die vaak al maanden in het crematorium bewaard worden. Het is best begrijpelijk dat het voor nabestaanden een hele klus is om je onverwacht te moeten verdiepen in het rijk der asbestemmingen. Want als je de as niet wilt verstrooien, wat doe je dan? Kies je voor een columbarium, waar je de urn in een sierurn (klassiek, sober of eigentijds) in een nis in de buitenlucht kunt zetten (voor één, vijf of tien jaar), of liever onder de grond in een urnengraf (voor één, vijf, of tien jaar), en wil je dat graf dan huren (voor één, vijf of tien jaar) of kopen? En wilt u daar misschien nog een grafsteen bovenop (klassiek, sober of eigentijds)? Of een ander soort gedenkmontument (klassiek, sober of eigentijds)?

Dat kost allemaal tijd om al die beslissingen te nemen; tijd die u ook kunt nemen. Er zijn echter mensen die niets van zich laten horen, ook niet na twee of drie brieven met het dreigement dat de as zomaar verstrooid zal worden als ze geen actie ondernemen. Er zit één superdik dossier in de stapel dat wordt afgehandeld door de directeur in eigen persoon. Familieruzie. Het laatste voorstel dat gedaan is met betrekking tot de as is dat de as in twee gelijke delen wordt verdeeld, zodat de partijen elk hun eigen bestemming kunnen kiezen. Het woord is aan de advocaten.

Mijn goede voornemen om flink op te schieten mislukt als ik dossiers uit het 'BUG-bakje' tegenkom.

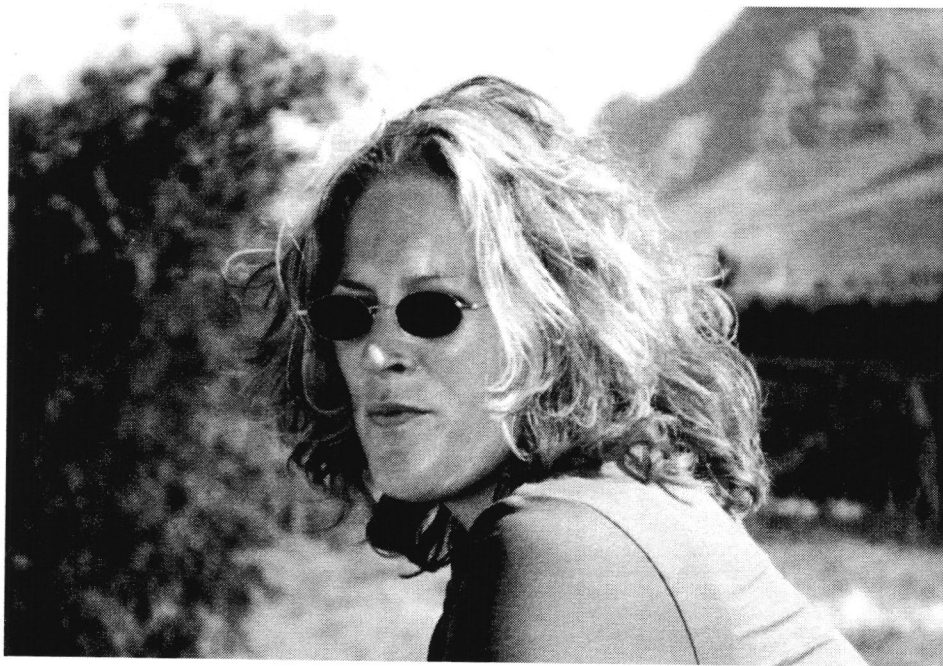
Het BUG-bakje is de naam voor een la in een bureau waarin dossiers liggen waarvan de Sociale Dienst de rechthebbende is. Bureau Uitvaarten van Gemeenteweg is voluit de naam van de instantie die de uitvaarten verzorgt van mensen die niet verzekerd zijn en waarvan geen familie te traceren is. Kortom, mensen die in alle eenzaamheid gestorven zijn. Op het aanvraagformulier

van de crematie staat dan ook meestal bij de te bestellen kopjes koffie 2 ingevuld. Geen cake. Muziekkeuze: lichtklassiek naar keuze van de pianist. Geestelijke aanwezig: neen. Kaarsen: neen. Toespraken: geen. Gebruik condoleancekamer: neen. De Sociale Dienst doet na de crematie alsnog zijn uiterste best een familielid op te sporen die moet beslissen wat er met de as gaat gebeuren, maar als er na een jaar nog niemand is gevonden wordt de as verstrooid op Westgaarde, zonder aanwezigheid van nabestaanden; er gaat alleen een briefje naar de Sociale Dienst met de mededeling dat de as verstrooid is overeenkomstig uw wens. 'Lege' dossiers, maar vanuit de leegte klinkt alsnog de schreeuw van de dode om er te zijn, om iemand te zijn, om een naam te hebben, om te bestaan. Wrang genoeg hebben er na de dood meer mensen aandacht voor die persoon dan daarvoor. Deze doden maken het de medewerkers van Hein in het Grote Complot van de Dood behoorlijk lastig. Er zit een dossier bij waarin bij de overlijdensdatum is vermeld 'vermoedelijk 23 mei' tussen haakjes staat er 'gevonden 29 mei'. Ik reken de leeftijd uit van de overleden man, 44 jaar. Een machteloze droefheid overvalt me. 'Wat een mooie dag!' schalt er uit de luidsprekers van de radio. De nieuwe hit van Blöf. 'De zon, zee, het water en de lucht...'. Ik wil naar huis of naar het strand, deelnemen aan het heerlijke zomerleven waarvan je wil dat het nooit meer ophoudt, met kamperen, zonnebaden en strandwandelingen met je voeten in de branding.

'Wat een mooie dag!', zingt Blöf, 'Wat een mooie dag. Voor de dood.'

de auteur is studente Theologie

The Rainbow nation: a conquest of paradise

**Over mijn verlief in Zuid-Afrika
en onderzoek naar het leven
van zwarte lesbische vrouwen**

Corine Sloots

Zoals iedereen wel weet staan er in Kabats geregeld verslagen van studenten die voor een tijdje naar het buitenland zijn geweest. Zo herinner ik mij enkele verslagen van studenten van hun verblijf in Zuid-Afrika. Mede aangespoord door dit soort persoonlijke verslagen ben ik zelf enthousiast geworden om een tijd in het buitenland te verblijven.

Met de predikantsopleiding nog in de benen ben ik, samen met mijn partner, afgelopen augustus voor vier maanden vertrokken naar Zuid-Afrika om een onderzoek te doen naar bevrijdingstheologie met pastorale kanten. Over diversiteit gesproken: in Zuid-Afrika zijn er elf officiële talen, waaronder Engels, Afrikaans en Xhosa.

Ik wilde graag zien hoe het er in een totaal andere wereld aan toe ging. Ik wilde naar Zuid-Afrika, een land met een bewogen geschiedenis. Een land met diversiteit. Een land, waar andere regels gelden dan ik gewend ben, andere dingen belangrijk zijn, gevoeligheden net niet liggen waar jij denkt dat ze liggen.

In elk geval heb ik heel wat geleerd van mijn verblijf in Zuid-Afrika. Verschillen tussen arm en rijk, blank, bruin en zwart, homo, hetero, man, vrouw. En hoe 'basic' een 'basic' leven kan zijn. Of hoe rijk ik zelf ben, hoe blank, hoe gesteld op luxe. Vooral ook in wat voor bevoorrechte positie ik mij bevind als blanke vrouw die het leven deelt met een andere vrouw in een land waarin op dit punt in elk geval best wat kan en vooral rechtsbescherming is. Want hier komen we op het onderwerp van mijn onderzoek wat ik wilde uitvoeren.

Ik wilde weten hoe het leven van zwarte-vrouwen-die-het-leven-

delen-met-een-andere-vrouw in Zuid-Afrika eruit zag. En wordt er in de (bevrijdings)theologie over dit onderwerp nagedacht? Zo ja, hoe dan. Wordt deze groep mensen gezien als een te bevrijden groep mensen?

Ik wilde graag een onderzoek doen wat ergens bij aansloot. Ik vond een organisatie Inclusive and Affirming Ministries (IAM) met anderhalve medewerker die zich bezighield met het communiceren omtrent homoseksualiteit binnen kerken. Dit is heel erg moeilijk, zo bleek uit alle verhalen die ik mocht horen. In 1998 deed IAM onderzoek onder predikanten met veel interessante uitkomsten. Er bleek dat veel predikanten niet inclusief te noemen waren in hun denken over homoseksualiteit. Interessant hiernaast was dat veel predikanten wel persoonlijke ervaring hadden op dit seksuele gebied.

Ik heb het voorrecht gehad enkele predikanten in Zuid-Afrika te spreken die zelf homoseksueel zijn uit de Dutch Reformed Churches. Omdat deze kerk daarin geen inclusief standpunt heeft genomen, leven deze mensen met hun gevoelens in de privé-sfeer. Getrouwde mannen (bijvoorbeeld) met vrouw en kinderen, die zo af en toe een homoseksueel contact hebben. Zij blijven hun leven zo leiden omdat ze er niet openlijk voor durven uitkomen. Ook heb ik gesproken met enkele kandidaat predikanten. De scheiding tussen werk en privé ligt in Zuid-Afrika bij zowel zwart als blank helemaal anders dan in Nederland. Deze kandidaat predikanten kunnen wel een homoseksuele relatie hebben en ook her en der preken, maar kunnen in deze situatie

zonder pardon worden er mensen
neergeschoten om een auto of een mobiele
telefoon en worden vrouwen verkracht.

nergens beroepen worden. Zij leven een soort 'undercover' leven. Deze undercovercultuur kwam ik heel veel tegen in de vier maanden die ik in Zuid-Afrika heb doorgebracht.

Op zoek dus naar vrouwen die ik zou kunnen interviewen, theologen die ik zou kunnen spreken en NGO's (Non Governmentele Organisaties) die ik zou kunnen bezoeken. Mijn idee was om life-story-interviews te houden met enkele zwarte vrouwen. Ik wilde over een aantal onderwerpen graag iets wilde horen, maar ik probeerde het interview ook zo vrij mogelijk te laten, omdat dan ook die onderwerpen naar voren zouden komen die voor hen kennelijk belangrijk zijn. Ik was met name op zoek naar punten (of uitdagingen) waar deze vrouwen in hun levens tegen aan liepen.

Hoe ik die vrouwen zou kunnen ontmoeten wist ik van tevoren niet. Via IAM leerde ik er in elk geval één kennen, Nomsa. De ontmoeting met haar zou model kunnen staan voor de ontmoeting van mij met een voor mij zo andere cultuur en werkelijkheid.

Verder heb ik me de eerste weken vooral ingespannen om allerlei mensen te ontmoeten, en langzaam maar zeker kwamen daar ook enkele zwarte lesbische vrouwen bij die ik heb geïnterviewd. Maar belangrijk voor mijn onderzoek was ook dat ik de meer rurale gebieden zou bezoeken. Want een leven in Kaapstad is toch echt wat anders dan het leven van een vrouw in een klein dorpje.

Een Zuid-Afrikaanse vriendin die in Nederland aan het promoveren is en hier dus ook woont, was ook drie maanden voor veldonderzoek in haar geboorteland. Net als wij wilde zij her en der in het land interviews houden. Zo hebben we tweemaal ongeveer twee weken gereisd naar het oosten van het land; de ene keer richting Pietermaritzburg en de andere keer richting Pretoria en Johannesburg.

Dit was voor ons alledrie een unieke gebeurtenis. We konden de mensen spreken die we wilden spreken voor ons onderzoek, en tegelijkertijd konden we genieten van het land en de mensen. Door Hantie, onze vriendin, konden we onderweg bij vrienden en familie logeren – wat uniek en geweldig was. We hebben zo heel persoonlijk met allerlei mensen in het land kennisgemaakt. En ook voor haar was dat uniek, met twee Hollanders, of all people, door haar zo geliefde land te reizen en de mensen te ontmoeten die ze ontzettend mist als ze in Nederland is.

De meest goedkope manier voor ons om te reizen was met de auto en zo tuften wij, drie blanke vrouwen in een oude witte mercedes met kaaps nummerbord, door het land.

Maar deze meest goedkope manier had wel nadelen. In sommige gebieden wil je liever niet langs de kant van de weg stoppen of tanken. Voor zessen moest je absoluut op de plaats van bestemming zijn. Enerzijds waren de beesten die de weg over konden steken een gevaar: hoeveel mensen al niet zijn gedood

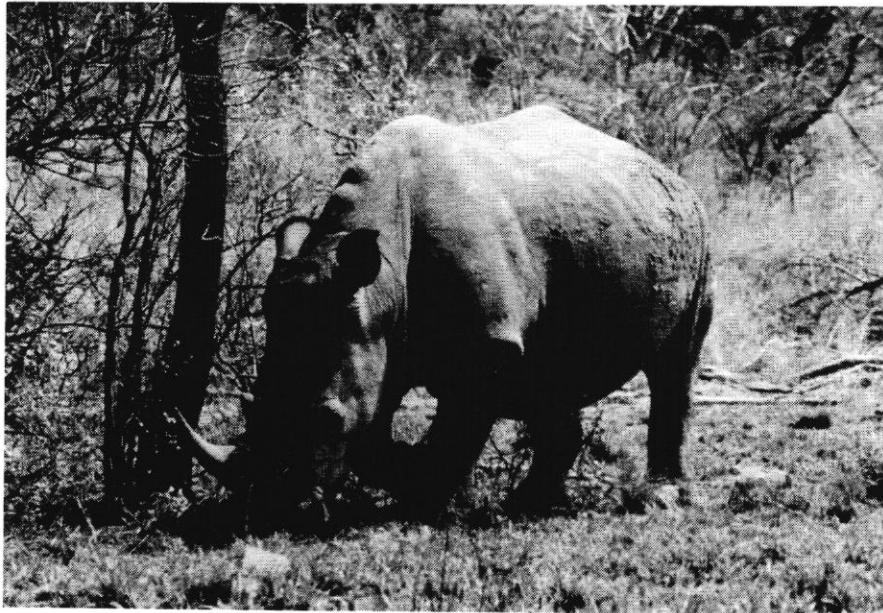
door overstekende kudu's! Anderzijds konden we natuurlijk worden overvallen waarna de dieven er in het meest gunstige geval alleen met de auto vandoor zouden gaan. En dat dat een reëel gevaar is konden we elke dag in de krant lezen: zonder pardon worden er mensen neergeschoten om een auto of een mobiele telefoon en worden vrouwen verkracht. Werkelijk ongelooflijk; het angstige is dat het iedereen kan overkomen, hoe lelijk je auto ook is. Nu hadden wij 'het geluk' dat ik tijdens onze reis naar Namibië, een nogal mooie grote deuk aan de rechterzijde had geproduceerd. Volgens kenners was hij daarmee zonder twijfel minder aantrekkelijk geworden om te stelen.

In sommige gebieden waar we kwamen waren wij zo'n beetje de enige blanken, wat natuurlijk raar is om mee te maken. De enige andere blanken zijn dan bijvoorbeeld de eigenaars van het hotel, want hoewel officieel de apartheid is afgeschaft zijn de rollen nog steeds duidelijk verdeeld. In de buurt van Umtata, waar Nelson Mandela vandaan komt, hadden we vanuit onze 'country lodge' uitzicht op de plaatselijke Vinex-wijk, die bestond uit hutjes van enkele vierkante meters. Terwijl ik onder de douche stond, zag ik hoe één van de medewerkers (met kind op de rug) van de 'country lodge', wat water haalde om te gaan koken bij een kraantje – dat was het enige water dat zij had. Ik had wel drie kranen in mijn kamer.

Onze vaste plek voor de periode van vier maanden was SimonsTown, een klein Engels plaatsje tussen Kaapstad en het punt Kaap de Goede Hoop, gelegen aan een baai met een geweldig uitzicht. Toen we aankwamen was het nog winter, toen we weggingen zomer, precies de tegenovergestelde route voltrok zich in Nederland. Het weekend voordat we terugkwamen was het min tien in Nederland geweest! Dat het weer zo'n enorme impact heeft op je gemoedstoestand had ik hiervoor nooit zo sterk ervaren als nu, want wat verlang ik terug naar de altijd schijnende zon, de overweldigende natuur en de mensen...

Van tevoren heb ik me natuurlijk enigszins verdiept in de bevrijdingstheologie. Er ging een wereld voor me open, letterlijk en figuurlijk. Geweldig inspirerend ook vond ik literatuur van Afrikaanse vrouwelijke theologen.

In 1989 werd er een Afrikaans vrouwelijk theologische gemeenschap opgericht, genaamd 'The Circle of Concerned African Women Theologians' (ook wel 'The Circle' genoemd). Deze gemeenschap is er op gericht de stem van Afrikaanse vrouwen in de theologie te laten klinken. Ze probeert dit door publicaties te bevorderen. Ik heb twee van deze zogenaamde Circles mogen bezoeken. In Pietermaritzburg en in Kaapstad; het was heel inspirerend om deze vrouwen te ontmoeten. Ze stimuleren elkaar om onderzoek te doen en te publiceren binnen de theologie – en dat gebeurt ook op grote schaal. Heb ik bij deze theologen iets gevonden over homoseksualiteit? Nee, dat niet. Ik heb het her en der gevraagd maar er is niemand die zich aan dit

onderwerp heeft gewaagd.

Naast deze 'Circle' bestaat er de 'Womanistische theologie', die gebaseerd is op ervaringen van zwarte vrouwen. Zij neemt een plaats in tussen zwarte bevrijdingstheologie en feministische theologie.

Juist ook binnen deze theologie zou je een opening verwachten naar het onderwerp van mijn onderzoek. Maar ook dat is niet het geval. Het enige boek dat echt over dit issue gaat is het boek genaamd *Aliens in the Household of God*¹, een boek met allerlei invalshoeken. R.Hill schrijft hierin ook over het ontbreken van een opening binnen de genoemde womanistische theologie voor homoseksualiteit. Zij noemt het een kwestie van rechtvaardigheid dat ook de stem van deze vrouwen gehoord moet worden. Maar homophobia en heterosexisme zijn in het verleden echter niet herkend als onderdrukkende krachten. Ook deze krachten moeten worden herkend als we bevrijding willen voor alle zwarte vrouwen. Volgens Hill² hebben de christelijke womanisten zich net als hun mannelijke tegenspelers gefocust op de impact van racisme op de zwarte gemeenschap.

Volgens Mercy Amba Oduyoye, een vooraanstaand lid van The Circle, is Afrikaanse theologie niets minder dan de theologische inzichten die christenen in Afrika kunnen inbrengen in de christelijke theologie. Mercy beschouwt Afrikaanse vrouwen niet als driefoudige slachtoffers maar als degenen die Afrika kunnen veranderen. Mercy wil dat alle theologie op de kaart komt, omdat alle theologische uitspraken niet los staan van de situatie waaruit ze voortkomen. Theologische inzichten moeten echter wel in verband worden gebracht met de ervaringen van alledag. De ervaringen van ieder mens zouden dus ingebracht moeten worden in de theologie, wil ze een theologie zijn van vandaag. Mercy³ schrijft "Ik kan niet leven in een gemeenschap die mijn bestaan negeert!" Mede daarom heb ik iets van haar theologie, waarvan ik erg onder de indruk ben, hier weergegeven.

De kameroense theoloog Engelbert Mveng⁴ schrijft dat onderdrukking begon met het ontkennen van de identiteit en dat de vrijheidsstrijd de identiteit juist moet bevestigen.

Mercy Amba Oduyoye⁵ wil theologie bedrijven met de Bijbel en het leven als uitgangspunten.

Als vrijheidsstrijd betekent 'identiteit bevestigen' houdt dat voor mij in dat identiteit zichtbaar moet worden. Dan moet inderdaad de stem van ieder mens gehoord worden.

En wat zeggen zwarte lesbische vrouwen?

Iets wat in elk geval veelvuldig in de verhalen van de geïnterviewde vrouwen naar voren komt is dat deze vrouwen veel geweld te verduren hebben. Vooral van mannen van buiten en binnen de familie.

Ik denk bijvoorbeeld aan de verhalen van Funeka. Ze werd meerdere keren door groepen van mannen aangevallen en verbleef daardoor lang op de IC van het ziekenhuis. Andere voorbeelden zijn verhalen van vrouwen die op straat worden nageroepen, worden bedreigd en worden uitgescholden. Veel vrouwen kunnen vanwege hun homoseksualiteit geen baan krijgen. Naar mijn idee valt dit ook onder het kopje geweld aan het adres van vrouwen. Ik kan slechts kort enkele dingen noemen.

In 1995 staat in de krant⁶ een interview met Palesa Beverley Ditsie van GLOW, The Gay and Lesbian Organisation of Witwatersrand, Johannesburg. Zij vertelt een verhaal waarin ik veel teruglees uit de verhalen van de vrouwen die ik zelf heb mogen ontmoeten. In Johannesburg heb ik bij GALA (Gay and Lesbian Archives) een documentaire gezien over dezelfde jonge vrouw. Ze heeft een documentaire gemaakt over GLOW, waarin ze haar persoonlijke geschiedenis zeer uitgebreid vertelt. Toen ze 17 jaar oud was hield ze haar eerste speech tijdens de Gay Pride March in Zuid-

“Het lijkt alsof homoseksualiteit niet voorkomt in onze eigen geschiedenis”

Afrika. Natuurlijk kwam ze daarmee op TV. Eenmaal terug in Orlando West (voormalige township bij Johannesburg) durfde ze de deur niet meer uit vanwege de bedreigingen aan haar adres. In de Sowetan vertelt ze dat ze (hierdoor) een moeilijke jeugd heeft gehad.

Tenslotte wilde ze zelfmoord plegen omdat ook haar familie haar dwong om te veranderen. Deze stond er bijvoorbeeld op dat ze een jurk zou dragen in de kerk. Haar familie hoopte dat daardoor haar liefde voor vrouwen zou verminderen. Nadat ze publiekelijk uitkwam voor haar homoseksualiteit, probeerden mannen haar in donkere steegjes te trekken of in hun auto's. "Ze wilden me verkrachten en me laten zien dat ik een vrouw ben."

Ook Ditsie zegt nog iets over de Afrikaanse cultuur: over het feit dat veel zwarte Afrikanen zeggen dat homoseksualiteit niet Afrikaans is, zegt ze dat de geschiedenis een beetje te heteroseksueel gekleurd is. Zwarte Afrikanen praten niet over seks en onze traditie is een orale traditie, een traditie van mondelinge overlevering. Daarom lijkt het alsof homoseksualiteit niet voorkomt in onze eigen geschiedenis. Maar omdat er niet over gepraat wordt is het geen geschiedenis. Het weinige dat er geschreven is over gays en lesbians is door blanken geschreven. "Als je naar de rurale gebieden gaat en met vrouwen spreekt, weten zij niet van vrouwen die van vrouwen houden", zegt ze.

Zuid-Afrika heeft 43,5 miljoen inwoners waarvan 68% de christelijke religie aanhangt. In Namibië leven 1,8 miljoen mensen waarvan 80 tot 90 % christelijk is. Vermeldenswaardig is dat in Namibië van dat percentage meer dan 50 % luthers is, omdat Namibië voorheen een Duitse kolonie was. Het is met deze cijfers duidelijk dat het vragen naar kerkelijke ervaringen geen onnodige vraag is. Deze vraag was dan ook een onderdeel van de interviews.

Busi, een jonge vrouw uit Johannesburg, zegt: "I've always been

aware of me being a lesbian, but I was a Christian. I believed it was wrong and that discouraged other people. It was wrong to be a lesbian. It changed when I met other people, that were nice people. I thought if lesbians can be so good than it is not a bad thing after all. Off course I always heard the story of Sodom and Gomorra, from the Christians I was exposed to. And I was so confused, God didn't like it. But I knew I was one. I was always hoping for healing, that I was going to be different, going to be fine."

En zo zijn er veel meer quotes te geven en verhalen te vertellen. Maar daarvoor is dit de plek niet.

Ik wil nog één quote geven van Madelene, een vrouw uit Namibië. Zei zegt: "The church can make or break you". Ik hoop dat de toekomst leert dat er ook in haar kerk een cultuur heerst waarin ieders stem gehoord zal worden.

de auteur is meerdere jaars student OG

noten:

¹ Aliens in the household of God, Homosexuality and christian faith in South-Africa, eds.P.Germond & S.de Gruchy, Cape Town, 1997.

² R.Hill in: "Aliens in the household of God", blz. 147.

³ Zie hiervoor Hoedemaker, Theologiseren in context, Kampen 1997.

⁴ idem

⁵ idem

⁶ "Sowetan", 1995, friday 22 sepembre, South Africa

Gottes Zeit ist die allerbeste Zeit

Erik Idema

Muziek en de dood

De dood is in de loop der eeuwen voor veel componisten een bron van inspiratie geweest. Als men de resultaten daarvan beluistert, valt een zeer breed spectrum van emoties in de muziekgeschiedenis te beluisteren. Heinrich Schütz, Hofkapelmeester te Dresden, schreef in 1635 zijn 'Musikalische Exequien'. Het karakter van dit stuk wordt heel treffend getypeerd door de tekst van de eerste strofe:

*Nacket bin ich von Mutterleibe kommen,
nacket werde ich wiederum dahin fahren.
Der Herr hat's gegeben,
der Herr hat's genommen.
Der Name des Herren sei gelobet.*

Voor Schütz hoort de dood bij het leven: omdat een mens geboren wordt, zal hij ook moeten sterven. In het genre van de 'begravenismuziek' zijn echter ook heel andere geluiden te horen. Henry Purcell, hofcomponist in het 17^e-eeuwse Engeland, had het niet zo op de naaktheid van het bestaan. Zijn vorstin werd onder begeleiding van Purcell's statige 'Funeral Music for Queen Mary' netjes gekleed ter aarde besteld. Andere componisten, zoals Mozart en Brahms, leveren in hun Requiem's een waar gevecht met de dood. (Voor Mozart geldt dit overigens wel in bijzondere mate: de 35 jaar oude Mozart schreef zijn requiem op zijn sterfbed, op den duur zo verzwakt dat hij – niet meer in staat een potlood vast te houden – de noten dicteerde aan zijn leerling Süßmayer.) De Tsjechische componist Dvorák (1841 – 1904), wiens dochtertje van elf maanden stierf nadat zij in een onbewaakt ogenblik uit een flesje fosforoplossing had gedronken, roept in zijn requiem een zeer macaber beeld van de dood op. Hetzelfde kan overigens gezegd worden van Camille Saint-Saëns in zijn "Danse Macabre".

Twee maanden geleden kocht ik in cd-winkel Fame in de Kalverstraat een cd met een stuk dat ook binnen het genre van de 'begravenismuziek' valt: De cantate Gottes Zeit ist die allerbeste Zeit van Johann Sebastian Bach. Dit stuk – dat ik tot op dat moment nog niet kende – behoort tot de werken, waar een mens eerst helemaal stil van wordt en vervolgens niet over uitgesproken raakt. Fantastisch, wat een muziek. Na in de winkel vier verschillende uitvoeringen te hebben beluisterd, koos ik voor een opname uit 1980 van het 'Collegium Vocale' uit Gent onder leiding van Gustav Leonhardt. Deze gedistingeerde meneer is tegenwoordig organist in de Nieuwe Kerk aan de Dam en heeft ooit eens voor Bach gespeeld in een film van Straube. De bas-solo's worden gezongen door Max van Egmond en dat is op zich al een reden om deze cd aan te schaffen. Na deze cd – oude opname, dus hij past aardig binnen het wat schamele budget dat de IBG voor de aanschaf van Grote Zaken verschaft – zorgvuldig in mijn jaszak te hebben gestopt, kon ik snel naar huis om te gaan luisteren. Klein stukje drukke Kalverstraat, eerbiedige buiging richting Nieuwe Kerk, meewarige blik naar de doedelzakker op

de Dam, 48 rode stoplichten, zes scheurende taxi's als soldaten des doods en toen was ik thuis. Kopje koffie gezet, cd aan en in stille eerbied geluisterd.

Bach en de dood

Johann Sebastian Bach werd al vroeg geconfronteerd met de dood. In het jaar waarin hij werd geboren, 1685, stierf zijn tien jaar oudere broer Johann Jonas. Toen Bach ongeveer een jaar oud was, stierf zijn in 1680 geboren zusje Johanna Judith. Zijn oudste broer Johann Balthasar, trompettist aan het hof van Köthen, stierf in 1691 op 18-jarige leeftijd. Drie jaar later stierf Bach's moeder en in 1695 verloor de tien jaar oude Johann Sebastian ook zijn vader.¹ Ook daarna heeft Bach nog vele dierbaren moeten begraven. Toen hij in 1720 terugkwam van een reis, hoorde hij dat zijn vrouw Maria Barbara gestorven was. Men had Bach niet tijdig kunnen berichten van haar ziekte, zodat ze bij zijn thuiskomst al begraven was. Daarnaast heeft Bach onvoorstelbaar veel van zijn kinderen moeten begraven: van de 23 kinderen die Bach kreeg, zijn dertien al op jonge leeftijd gestorven.²

Gottes Zeit ist die allerbeste Zeit

Toen Bach de cantate 'Gottes Zeit ist die allerbeste Zeit' schreef, was hij 22 jaar oud. Hij had toen net een aanstelling als organist in de St. Blasius-kerk in Mühlhausen. De jonge Bach was in die tijd al een musicus van groot aanzien, getuige bijvoorbeeld het salaris dat hij in Mühlhausen genoot: ongeveer 85 gulden, 18 gulden meer dan zijn gerespecteerde voorganger J. Georg Ahle. De gemeenteraad voegde aan dit jaarsalaris bovendien nog 54 schepels graan, 2 vadem es en eik en 360 takkenbossen toe, kortom gratis 'brood en stook'.³ Dit salaris kon Bach goed gebruiken, want hij en zijn geliefde Maria Barbara hadden trouwplannen. Deze trouwplannen kwamen een stuk dichterbij, toen toen Johann Sebastian een erfenis kreeg van 50 gulden. Deze erfenis was afkomstig van de gestorven Tobias Lämmerhirt, een broer van zijn moeder. Mogelijk is de cantate Gottes Zeit ist die allerbeste Zeit geschreven voor de begrafenis van deze oom Lämmerhirt, op 14 augustus 1707 in Erfurt. Als dat zo is, moet de cantate in zeer korte tijd zijn ontstaan: Bach hoorde pas op 11 augustus dat zijn oom was gestorven. Het hele stuk zou dan op 11 en 12 augustus geschreven moeten zijn, omdat Bach op dertien augustus de 56 kilometer lange reis naar Erfurt moest maken. Op de avond van 13 augustus moet het hele stuk dan met tenminste vier zangers en vijf instrumentalisten zijn ingestudeerd.⁴

De instrumentele bezetting van dit werk bestaat uit twee blokfluiten, twee gamba's (een gamba is een barokke variant van de cello) en continuo (de 'doorgaande bas', die wordt gespeeld op een klein orgeltje, vaak versterkt door een cello en eventueel contrabas en fagot). Deze bezetting is veelzeggend omdat ze zo minimaal is. Blokfluiten en gamba's klinken vrij zacht en ingetogen, in tegenstelling tot bijvoorbeeld hobo of

viol (waarvan Bach in de meeste cantates gebruik maakt). Het inleidende instrumentale gedeelte vind ik dan ook wat ingetogen en sober. Hier geen dramatisch gevecht met de dood zoals Mozart dat in zijn requiem zou schilderen, ook geen strak geregisseerde staatsbegrafenis zoals bij Purcell, maar een muzikaal sfeertje dat zoveel schijnt te willen zeggen als: bedroefd maar dankbaar. Het is erg verdrietig dat oom Tobias gestorven is, maar verdrietige dingen gebeuren nu eenmaal. Het openingsdeel van deze cantate lijkt geschreven om nog met een weemoedige glimlach terug te denken aan een dierbare.

Het vocale gedeelte zet in met een tekst die gebaseerd is op Handelingen 17,28:

Gottes Zeit ist die allerbeste Zeit. In ihm leben, weben und sind wir, solange er will. In ihm sterben wir zur rechten Zeit, wenn er will.

Zowel de tekst zelf als de rustige meerstemmige tekstdeclamatie door het koor doet een beetje denken aan de 'Musikalische Exequien' van Schütz. God is de Heer over leven en dood; daar heeft een mens niets op af te dingen. In de volgende passage, die ontleend is aan psalm 90,12, voert de tenor een soort innerlijke strijd om de dood te aanvaarden:

Ach Herr, lehre uns bedenken, dass wir sterben müssen, auf dass wir klug werden.

In deze passage lijkt Bach in dit 'requiem' toch iets van een strijd tegen de dood, of liever een strijd voor het aanvaarden van de dood te willen opnemen. De Heer leert ons vervolgens ook inderdaad dat wij de dood moeten accepteren, zo blijkt in het deel waarin dit Arioso voor tenor overloopt. De bas (in Bach's werk vaak de stem van Christus – of, zoals in dit geval, van God) citeert Jesaja 38,1, een boodschap die Jesaja moet overbrengen aan de dodelijk zieke koning Hizkia:

Bestelle dein Haus, denn du wirst sterben und nicht lebendig bleiben.

Het is overigens de vraag of de samensteller van het libretto – meestal deed Bach dat niet zelf – de bijbeltekst wel goed heeft gelezen, want koning Hizkia werd plotseling beter en leefde nog vijftien jaar. In Bach's cantate gebeurt dat niet, want de alt zingt in aria drie de woorden van psalm 31,6:

In deine Hände befehl ich meinen Geist; du hast mich erlöst, Herr, du getreuer Gott.

Dit geloofsvertrouwen is gefundeerd in de evangelietekst die vervolgens door de bas wordt gezongen:

Heute wirst du mit mir im Paradies sein. (Lk 23, 43)

Bach heeft onvoorstelbaar veel van zijn kinderen moeten begraven: van de 23 kinderen die Bach kreeg, zijn dertien al op jonge leeftijd gestorven.

Als de bas-solist deze woorden heeft gezongen, verandert het karakter van de cantate. Terwijl hij zeer virtuoos deze woorden blijft herhalen, zetten de alten de eerste strofe van het lied 'Mit Fried und Freud ich fahr dahin in Gottes Willen' in. Dit lied, geschreven door Maarten Luther in 1524, wordt langzaam en een beetje statig gezongen. Oom Tobias Lämmerhirt krijgt daarmee een begrafenis die in plechtig eerbetoon niet onderdoet voor de Funeral Music die Purcell voor zijn Queen Mary schreef. In het slotkoraal zingt het koor dan ook met geheven hoofd en zoveel stevigheid als de kleine orkestrale bezetting kan dragen:

*Glorie, Lob, Ehr und Herrlichkeit
sei dir, Gott Vater und Sohn bereit,
dem Heiligen Geist mit Namen!
Die göttlich' Kraft
mach' uns sieghaft
durch Jesum Christum, Amen.*

de auteur is vierdejaars student Theologie

Literatuur:

- Maarten 't Hart, Johann Sebastian Bach. Amsterdam 2000, p. 34 – 45.
Guido van Hoof, Johann Sebastian Bach. Cultuurhistorisch portret. Kapellen 1996, p. 75 – 93.
Alfred Dürr, Die Kantaten von Johann Sebastian Bach. Basel 1975, p. 611 – 618.
Bernard Smilde, Het Weihnachtsoratorium van Bach. Nijkerk 1990, p. 6- 10.

noten:

- ¹ 't Hart 2000, p. 34 ev.
² zie Smilde 1990, p. 7
³ Van Hoof 1996, p. 75
⁴ deze gegevens zijn ontleend aan Van Hoof 1996, p. 77 - 78

Uitvaart: het maatwerk van de dominee

Ciska Stark

Excuus

"Ik meld me af voor morgen. Een begrafenis". Zo'n mededeling op de (voice)mail komt vaak voor in kringen van dominees. Waar predikanten zich verzamelen, betekent een afbericht bijna automatisch een begrafenis of crematie. In landelijke raden of commissies waar dominees bij betrokken zijn, weet men niet beter. Als predikanten zich ergens voor opgeven, mag je blij zijn als driekwart van hen daadwerkelijk komt. Er zijn er altijd een paar die op het laatste moment verstek laten gaan omdat ze die dag – of de dag daarna, of de dag dáárna, een begrafenis of crematie moeten leiden. Een leuke band, files of vertraagde treinen zijn vandaag de dag nauwelijks meer een excuus om ergens te laat te komen, maar met een begrafenis achter de hand kun je als predikant altijd wegblijven, want de dood komt onverwacht – en wie brengt daar iets tegen in?

Geliefde werksoort

Besteden dominees werkelijk zoveel tijd aan uitvaartdiensten? 30 tot 50 uitvaarten per jaar komt voor, maar vooral onder nederlands hervormde en rooms katholieke pastores. Nog steeds zijn er veel gereformeerde predikanten die op jaarbasis niet meer dan 5 of maximaal 10 uitvaarten leiden. Voor een hervormde of sow-predikant ligt het gemiddeld aantal rond de 15-20 uitvaarten per jaar¹. Ondanks de ontkerkelijking vraagt de oudere generatie – die nu overlijdt – nog vaak om een kerkelijke uitvaart. Het kost menig pastor zoveel tijd dat de kerken, eerst alleen in Limburg, maar nu zelfs landelijk, leken opleiden om uitvaarten te verzorgen. Een service van de kerk, waarmee de pastor ontlast wordt. Want een uitvaart kost veel tijd. Het is immers maatwerk. Nog afgezien van eventuele begeleiding vooraf of na afloop, kost een begrafenis de voorganger minimaal 2 à 3 dagdelen. En persoonlijk is de trend. Maar hoe persoonlijker de afstemming, hoe meer aandacht een predikant er in zal moeten investeren. Niks geen standaardpreek naar aanleiding van psalm 23, maar een dienst waarin de nabestaanden actief participeren en een meditatie waarin de persoon van de overledene wordt recht gedaan – coram Deo – voor het aangezicht van God. Voor zover ze er de tijd voor kunnen vrijmaken, willen predikanten dat ook graag. De meeste predikanten hebben geen hekel aan uitvaarten. Integendeel. Ds. Nico ter Linden verklaarde ooit dat hij 'graag' begravenissen deed. Predikanten die deelnemen aan mijn dissertatieonderzoek heb ik gevraagd welk type kerkdienst zij het liefste leiden. De rouwdienst wordt het meeste genoemd, vanwege de urgentie van het moment. De rol van de voorganger is evident: er moet immers iets worden gezegd, iemand moet de leiding nemen en het geeft veel voldoening wanneer je als voorganger bemerkt dat hetgeen je doet en spreekt daadwerkelijk nodig is en gewaardeerd wordt. Uit mijn predikantstijd herinner ik mij altijd veel meer reacties naar aanleiding van rouwdiensten dan bij gewone diensten. Een predikant investeert veel in rouwdiensten, maar krijgt er ook veel, vooral vertrouwen, voor

Een predikant investeert veel in rouwdiensten, maar krijgt er ook veel, vooral vertrouwen, voor terug

terug. En de bevestiging dat je werk en je woorden ertoe doen is ongetwijfeld een opsteker voor de motivatie van een predikant. Dat rijmt met hetgeen een predikant uit mijn onderzoek zegt over diensten waarin hij het minst graag voorgaat: 'in een dienst waarin niets loos is. Je vraagt je dan af: waar zal ik het bij God nu weer eens over hebben?'

Theologische plaatsbepaling

De inzet van dit stukje, namelijk bij de dominee, past in een bepaalde traditie. In de theologie werd over de uitvaart lange tijd met name vanuit het perspectief van de voorganger geschreven. Hoe komt dat? Uitvaartdiensten zijn bijzondere diensten vanwege de casus die de aanleiding tot de dienst vormt, namelijk een overlijden. Liturgisch gezien horen uitvaartdiensten bij de zogenaamde 'casualia', de gelegenhedsdiensten. Wetenschappelijk onderzoek naar de theologie en praktijk van deze diensten kan vanuit alle theologische subdisciplines plaats vinden, maar kreeg vooral gestalte vanuit de praktische theologie. Dit was logisch in het 19^e eeuwse theologisch denken waar casualia vooral zijn bestudeerd als 'ambtshandelingen', dus gezien vanuit het perspectief van de ambtsdrager en vanuit de vraag op welke manier de ambtsdrager c.q. predikant de genademiddelen van der kerk zou moeten toepassen in relatie tot haar leden. Praktische theologie bleef dan beperkt tot de praktijktheorie van de zogenaamde ambtelijke vakken, betrof

Gustave Courbet, 'Een begrafenis in Omans' Louvre, Parijs

dus eerder het receptenboek dan de bestudering van de ingrediënten.

Inmiddels is het theologisch veld veranderd en zien we een brede bestudering van casuality. Vanuit de liturgiewetenschap zijn het vooral vragen van inculturatie en ritualiteit die aandacht krijgen, vanuit de missiologie gaat het bijvoorbeeld om vragen rondom kerkelijke presentie en vanuit de systematische theologie kan men denken aan de theologische antropologie of aan vragen van eschatologische aard. Om over pastorale theologie maar te zwijgen. Het feit dat biografie en theologie bij de casuality nauw met elkaar verweven zijn, maakt dat casuality met name de laatste 10, 15 jaar weer een duidelijke opwaardering beleven. Biografie betekent immers aandacht voor persoonlijke ervaring, ook als geloofservaring daartoe behoort. Daarmee is het in de huidige tijd niet gek meer om in de kerk te trouwen, of vanuit een kerk begraven te worden, als het maar een persoonlijke keuze betreft. Het motief van de individuele, zuiver persoonlijke keuze heeft de meer volkskerkelijke motieven in de praktijk van de casuality grotendeels verdrongen.

Ambt, zegening en sacrament: levensloopbegeleiding

In de theologische literatuur wordt bij de casuality nogal eens een onderscheid gemaakt, namelijk tussen ambtshandelingen en zegen-handelingen ofwel ordinatie en benedictie. Bij de ambtelijke handelingen denkt men dan vooral aan de doop, de

openbare geloofsbelijdenis en de bevestiging in het ambt, terwijl het bij de 'zegeningen' bijvoorbeeld gaat levensverbintenissen en om begrafenissen. Het feit dat ook bij ordinatie sprake is van zegening, maakt dit onderscheid natuurlijk arbitrair. Soms wordt naast deze indeling nog gesproken van sacramentshandelingen, waarbij dan natuurlijk doop en maaltijd hun bijzondere plek in de reformatische traditie weerspiegeld zien in een aparte bestudering als gelegenhedsdiensten. Wie in de orthodox gereformeerde vleugel van het protestantisme wel eens de viering van het Heilig Avondmaal inclusief voorbereiding en nabetrachting heeft meegemaakt, weet precies dat daar inderdaad sprake is van een bijzondere 'gelegenheid'.

Een andere manier van indelen van casuality vinden we terug in het denken vanuit het levensloop-perspectief. Dan gaat het om zogenaamde 'scharniermomenten' of 'rites de passage' in het mensenleven waarbij men de drempel niet overgaat zonder de hulp in te roepen van de Allerhoogste. Dan gaat het om ritueel van de wieg tot het graf, aarde tot aarde, as tot as, ofwel meer theologisch gesproken om de weg van de doop, namelijk de inwijding in de gemeente van Christus, door de doop in zijn dood, tot het graf, namelijk de overgang tot het nieuwe leven bij God dankzij de opgestane Heer.

De praktijk van de uitvaartdienst

Rondom casuality, en in het bijzonder rondom een uitvaart,

Je mag je persoonlijke emotie niet bevriezen

ontstaat veelal een bijzonder soort tijdsbeleving. Men leeft als het ware in een soort roes die behalve verwarring niet zelden een grote helderheid en scherpte van geest geeft. In betrekkelijke korte, maar heel intensief beleefde tijd wordt veel doorgemaakt en moet ook nog veel geregeld worden. Voor de predikant betekent het in de korte tijd van enkele dagen intensief met mensen optrekken, families (nader) leren kennen, sfeer proeven, delicate verhoudingen op het spoor komen en zoeken naar een aanpak die past bij de betreffende situatie. Daarbij is niet alleen van belang hetgeen de overledene vooraf aan wensen heeft kenbaar gemaakt maar evenzeer hetgeen er onder de nabestaanden aan wensen, verlangens, frustraties en vooral verdriet leeft. In de ene familie is de rol van de predikant vooral de voortrekker die uiteindelijk de gehele uitvaartdienst bepaalt en vormgeeft, in de andere situatie gaat het meer om een coachende en bijsturende rol in de 'regie' van de uitvaart. Veel predikanten kiezen daarbij voor min of meer vaststaande formules en ordening van dienst vooral aan het begin en einde van een bijeenkomst, andere predikanten laten alles van de wensen van de nabestaanden afhangen en hanteren nauwelijks 'vaste' formules. Zo zien we nogal eens uitvaartdiensten die liturgisch gezien een mengelmoes zijn van allerlei verschillende registers van taal en stijl: Oosterhuis naast Johannes de Heer, het requiem gevolgd door popmuziek en André Hazes naast de psalm in de oude berijming. Wanneer voelbaar is dat alles desondanks betrekking heeft op het leven van de gestorvene dan wel op dat van de nabestaanden, is zoiets ook alleszins acceptabel en een treffende uitdrukking van de gedifferentieerde cultuur waarin mensen leven. Een pastor zal meestal proberen een dieper, verbindend – en pastoraal/ verkondigend motief te vinden om van daaruit de eindjes aan elkaar te knopen. Waar zo'n motief herkend wordt door de nabestaanden, kan het wellicht helpend zijn in de ordening van de herinnering en in het bieden van een gelovig perspectief op leven en dood. Dit laatste valt niet mee, want welk 'gelovig perspectief' zal de voorganger zelf aandragen? Daarbij komt de eigen theologische visie van de voorganger om de hoek kijken. De verleiding is groot om jezelf als voorganger te verschuilen achter hetgeen de overledene of de familie zelf als uiting van geloof of hoop aangereikt heeft en het daarbij dan ook maar te houden. Voor een ander type voorganger is de verleiding op zulke momenten juist om eens stevig uit te pakken over de hoop waaraan een christen dankzij Jezus de Opgestane Heer deel heeft. Het eerste type voorganger zal waarschijnlijk vooral sympathie ontmoeten, de tweede ofwel vurige instemming ofwel hartgrondige afwijzing. Beide voorgangers dienen zich één ding te realiseren: hun spreken heeft pas zin wanneer zij ertoe in staat zijn om – met behulp van de Geest van God – ruimte te scheppen waarbinnen mensen zichzelf uitgenodigd – en niet gedwongen – voelen om het door de voorganger geschetste perspectief een eindje mee te maken. Gezien de bovenvermelde helderheid van geest en gevoeligheid voor authenticiteit die mensen juist in situaties van rouw ontwikkelen, zal de voorganger alleen

in uiterste zorgvuldigheid kunnen proberen om recht te doen aan biografie en theologie, en aan wanhoop en hoop. De ongelijktijdigheid en ongelijksoortigheid van de aanwezigen bij de uitvaart waar het gaat om het beleven van de dood en de emotie daaromheen, maakt het bovendien onmogelijk om alle mensen aan te spreken. Ook hier zal de predikant behalve op de theologische professionaliteit moeten terugvallen op goed ontwikkelde communicatieve vermogens om te onderscheiden waar het op aankomt en wie er allereerst aangesproken worden. De voorganger is ook degene die hierin als het ware pendelt tussen het publieke en het persoonlijke en voorkomt dat beide kringen van beleven al te zeer door elkaar gehaald worden.

Emotie

De laatste jaren is er veel veranderd op het gebied van de uitvaartdiensten. Er ontstaat meer en meer aandacht voor symbool en ritueel en de persoonlijke inbreng van nabestaanden is niet meer weg te denken. Daarbij is het niet ongepast om emoties die er zijn ook te benoemen en tot uitdrukking te brengen, want het ritueel van de uitvaartdienst is immers ook een kanaal voor emoties. Dat de voorganger bij dat alles zelf ook emoties heeft, is natuurlijk logisch. In de predikantsopleiding spreken we daar altijd wel een keer over. Op dat moment blijkt dan ook de rol van de predikant als ambtsdrager duidelijk te worden: je doet dit werk niet als vriendin of als buurvrouw, ook niet als de commercieel betaalde ondernemer, maar als mens die door een gemeente geroepen is om het woord van God in de wereld mede gaande te houden. Je staat daar helemaal als persoon en zult jezelf goed moeten kennen, ook in je eigen omgaan met verlies en rouw, maar je staat daar ook als geroepene namens de gemeenschap en als professioneel theoloog en pastor die weet wat een mens in zo'n situatie nodig heeft. Dat maakt dat je je persoonlijke emotie niet mag bevriezen want je hebt die emotie nodig om te kunnen inschatten wat het verlies een mens doet. Maar je hebt je eigen emotie wel zo onder de controle dat je op dat moment kunt doen wat er van je gevraagd wordt en dat je niet met je eigen emotie de mensen afleidt en de aandacht naar jouzelf leidt. Deze vorm van bescheiden maar doortastende aanwezigheid blijft nodig daar waar een mens moet dragen wat het meest pijnlijk en onherroepelijk is in het leven: het verlies van een geliefde.

de auteur is docente homiletiek en coördinatrice van de predikantsopleiding

noot:

¹ Dit zijn schattingen op grond van een kleinschalige steekproef.

kabats

קבץ

Expliciet van de redactie

Vanaf deze plaats willen wij als redactie een paar dingen 'kwijt'.

Allereerst het afscheid van Anton Wessels. Op 14 februari heeft prof.dr.Wessels afscheid genomen als hoogleraar Zendingwetenschap, Evangelistiek en de Fenomenologie en Geschiedenis van de Niet-Christelijke Religies, in het bijzonder de Islam. Zijn afscheidsrede was getiteld "De boodschap van Marc Chagall".

Vanaf deze plaats willen wij Anton Wessels bedanken voor zijn bijdragen aan Kabats door de jaren heen. Wij wensen hem veel geluk toe in zijn toekomst als emeritus hoogleraar.

Een ander punt is de afwezigheid van R&L-bijdragen aan dit blad. Als redactie ervaren wij het als een gemis dat er niet zoveel bijdragen zijn die het boeddhisme, hindoeïsme, de Islam en andere religies en levensbeschouwingen behandelen. We hopen dan ook, en daarmee zijn we direct bij het laatste punt aangekomen, dat een aantal studenten zich wil inzetten voor Kabats en lid wil worden van de redactie.

Waarom zou je het niet doen?

"Het kost teveel tijd".

Tijd kost het inderdaad, maar niet zoveel: per nummer (de Kabats verschijnt 3x per jaar) ben je ongeveer drie dagdelen bezig met vergaderen en redigeren.

"Ik heb er geen zin in."

Dan maak je maar zin – zeiden veel ouders waarschijnlijk als je geen zin had om mee te gaan naar oma, een verjaardag, saai fietsen undsoweiter.

Waarom zou je het wel doen?

"Je leert de faculteit kennen".

Dat is zo. Door contacten met mede-redactieleden, studenten van de faculteit en docenten in verband met te schrijven artikelen, interviews en interessante onderzoeken, leer je de faculteit van binnen kennen en doe je contacten op die je anders had misgelopen.

"Je wordt deel van een leuke redactie."

Als redactie gaan we voor elk nieuw nummer bij iemand thuis eten, borrelen en brainstormen – gezellig!

"Je kunt trots zijn op het resultaat."

Het is een uitdaging om een interessant thema te bedenken, mensen te vragen voor artikelen, rubrieken bedenken, interviews houden, zelf schrijven en redigeren en het resultaat is een interessant blad met een fantastisch nieuwe lay-out.

"Je leert redactionele vaardigheden".

Nog een waarheid als een koe: je leert artikelen beoordelen, corrigeren en presenteren in een pakkende lay-out. Dergelijke vaardigheden staan altijd leuk op je cv...

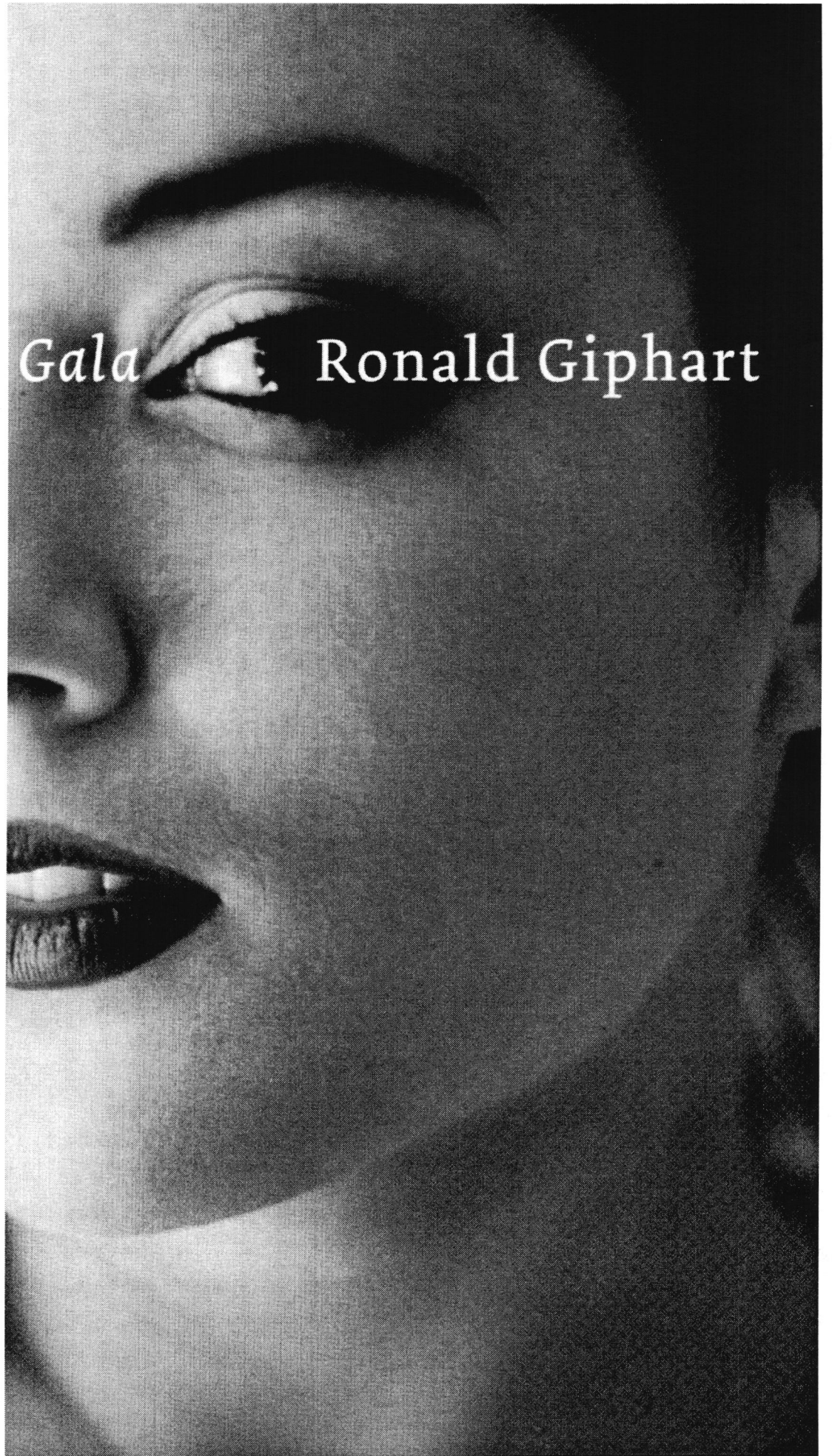
"Je krijgt er studiepunten voor."

Dat klopt. Per jaar kun je twee studiepunten (oude stijl) 'declareren' voor je activiteiten bij dit faculteitsblad. Leuke extrinsieke motivatie.

Als deze punten je aanspreken, twijfel dan niet en meld je aan bij iemand van de redactie. We hopen spoedig iets van je te horen,

Met vriendelijke groet,

Annemiek, Angelique, Bianca, Heleen en Johan.

Gala Ronald Giphart

De dood als zware kost?

Recensie van boekenweekgeschenk Gala

Angelique Rijlaarsdam

De boekenweek liep dit jaar van 12 tot 22 maart. Het thema van deze 68ste boekenweek was 'Styx: leven en dood in de letteren'. Ronald Giphart schreef in opdracht van de Stichting CPNB (Collectieve Propaganda voor het Nederlandse Boek) het boekenweekgeschenk 2003: Gala¹. Het thema dood had zware kost kunnen worden, maar Giphart behandelt dit thema op een luchthartige en bij vlagen hilarische manier.

"Een verliefdheid die je met niemand kunt delen, bestaat niet" zegt hoofdpersoon Meija in Gala. Ze heeft een geheime verhouding met haar baas Panc gehad, totdat bij hem een kwaadaardige tumor in het hoofd wordt ontdekt. Wie of wat is zij geweest in het leven van haar minnaar? Meija (die eerder haar opwachting maakte in Gipharts Ik omhels je met duizend armen) schrijft een brief aan haar net overleden manager en geheime minnaar Panc; het resultaat is Gala.

Het castingbureau/gezelschap Mijn Mensen, waar Panc directeur/eigenaar van is, bestaat 15 jaar. Dit zal groots gevierd worden met een groot gala. Wanneer Panc kort voor dit feest komt te overlijden, wordt dit een feest ter nagedachtenis aan hem – "Mijn Mensen zal de wereld wel even laten zien wat rouwen is".

Giphart vertelt zelf in een interview in Trouw² dat zijn moeder, die in 1995 euthanasie pleegde, ook zo'n groots rouwfeest had gewild. Zijn ervaringen met de dood van zijn moeder verwerkte Giphart in zijn roman Ik omhels je met duizend armen (2000).

In Gala niks geen koffie en kleffe cake in een uitvaartcentrum, maar een knalfeest met bekende Nederlanders, muziek, hapjes en drank, veel drank. Op het feest wordt openbaar gerouwd en op een niet al te zachtzinnige manier. Verhoudingen worden onder de loep genomen en in het openbaar ter sprake gebracht, het feest nadert zijn onthullende ontknopning: een dieptepunt op een hoogtepunt.

Giphart weet dit op de voor hem kenmerkende manier met cynisme, rake opmerkingen en een weerspiegeling van zaken die in de samenleving spelen, te brengen. Een voorbeeld hiervan is het personage Naousa, dichteres en beroepsallochtoon – een rol waar ze 'geitziek' van wordt. Dit neemt niet weg dat sommige opmerkingen (te) grof zijn: bijvoorbeeld die van Naousa (die ik voor de tere theologenziel hier niet zal citeren), en dat het bij vlagen plat is doordat het veel over seks en aanverwante zaken gaat. Persoonlijk vind ik het verhaal regelmatig hilarisch als je je niet teveel aan de platheid stoort. Grappige noot in het verhaal is de sterilisatie van Fräser (ook aanwezig in Ik ook van jou), de vriend van Meija, die als een rode draad door het verhaal loopt: met hem zal Meija geen nieuw leven kunnen voortbrengen. Het opzwellen van Fräasers gekneusde scrotum gaat gelijk op met de toenemende spanning op het gala, tot aan de onthullende (in letterlijke en figuurlijke zin) ontknopning.

Giphart brengt regelmatig de ars moriendi, de kunst van het sterven, bij monde van Meija ter sprake. "Waar denk je aan als je net veertig bent en de dood in de ogen kijkt?". Een overledene kan wel willen dat de achterblijvers een 'feessie' van zijn dood maken, maar wat vinden de achterblijvers daar zelf van? De verbeterde opgewektheid over de dood tegenover het onstuimige verdriet: mogen er tranen vloeien? Voor wie doen we dit eigenlijk? Allemaal vragen die onbeantwoord blijven. Meija huilt om de dood van haar minnaar, maar beseft terdege dat ze hooguit een alineafragment in het levensverhaal van Panc heeft gevormd.

Leven en dood staan tegenover elkaar, achterblijvers tegenover overledene, verdriet tegenover feestvreugde. Meija beseft het relatieve van de dood – de dood is zo zwaar is als je het zelf maakt – maar aan de andere kant is het slechts de luxe van een springlevend, gezond persoon om luchtig over het (eigen) sterven te spreken.

Giphart laat zijn personages in dit amusante verhaal terugblikken op de overledene, deels met waardigheid, deels respectloos – van de nagedachtenis van iemand wordt geen treurnis gemaakt.

De stichting CPNB, de organisator van de Boekenweek, heeft dit jaar vier auteurs uitgenodigd om een essay te schrijven over het thema 'Styx: leven en dood in de letteren'. Dit thema wordt door hun op verschillende manieren besproken.

Bert Keizer, verpleeghuisarts en onder andere auteur van Het refrein is Hein, behandelt het thema vanuit een ethische vraag in zijn essay Koud liggen. Theoloog Nico ter Linden gaat in op het vraagstuk van hemel en hel in zijn essay De dag zal komen, Janus. Postuum uitgebracht is het essay van Boudewijn Büch, Zingende botten, waarin Büch zowel de tastbare als immateriële nalatenschap van dichters nagaat. Het vierde essay is van de hand van Kristien Hemmerechts (weduwe van dichter Herman de Coninck); de Belgische schrijfster vertelt in haar essay Hotel Terminus over de favoriete zelfmoordplek: een anoniem hotel.

Een interessante mix van ethiek, theologie, poëzie en literatuur, deze box van vier essays, die de titel Vier visies op de dood heeft meegekregen.³

de auteur is achtste jaars studente Theologie en Algemene Letteren

Noten:

¹ R. Giphart, *Gala*, 2003, 89p.

² *Trouw*, 'Publieke rouw is al snel banaal', p.17, 12-03-'03

³ Deze essays zijn zowel in een box van vier als 'los' te verkrijgen in de boekhandel.

Drie visies op 'dood'

Henk Vroom

'De dood' bestaat niet; wat vaststaat is wat de medische apparatuur meet. Verder bestaan er alleen belevingen van doodgaan: de dood van een ander en het besef van eigen sterfelijkheid.

Wie iets over de dood zegt, verradt een visie op het leven en op transcendentie. Dat geldt nog sterker van de riten bij begravenis en crematie. Claudia Romberg vertelt in een hoofdstuk van haar dissertatie-in-voorbereiding dat een zekere Japanse zenfilosoof er op stond dat aan zijn verscheiden en crematie geen enkele aandacht zou worden gegeven. De Grote Dood is belangrijk, niet de kleine. De Grote Dood is dat men zijn leven als 'autonoom' individu durft los te laten, met alle zelfheid en egocentriciteit die eraan kleeft, en voortleeft als een onderdeel van een groter geheel. Dat is de grote overwinning. Wie zijn leven niet durft te verliezen, is verloren. Zo'n visie, en zeker zo'n praktijk, getuigt van een visie op het leven, op de plek van 'de' mens en op een beleving van het grote verband waarin men staat. De dood, de tweede dood, die plaats vindt als het organisme van iemand ophoudt te werken, is minder belangrijk dan de eerste – zo is hier de gedachte – want het einde van kwaad en vervreemding is veel ingrijpender dan het einde van het individuele leven. Waarom zou de dood een kwaad zijn, anders dan omdat er een waarde wegvalt: een mens of dier of plant met intrinsieke waarde? Ik schrijf 'mens of dier of plant' omdat niet alle culturen zo'n streng onderscheid maken tussen mens en dier als de Westerse met zijn bijbelse wortels en zijn voorstelling (en praktijk) van de mens als heerser over de dieren. Er bestaan heel andere visies. Wie in reïncarnatie gelooft, keert na 'de' dood terug als levend wezen om karma uit te werken, af te bouwen en hopelijk niet nieuw op te bouwen. Misschien word je een plant, misschien een koe, een varken of een kip – en dan wellicht geruimd vanuit een kippenhok met duizenden soortgenoten. Je mag uiteraard hopen op een nieuw menselijk leven, liefst onder betere omstandigheden, zoals die taxichauffeur in Patan/Kathmandu die bekende elke dag – elke dag! – te bidden om weer geboren te mogen worden in het rijke Westen. 'The other shore' is voor velen het volgende leven en niet direct de bevrijding uit heel het aardse bestaan en de terugkeer in de goddelijke werkelijkheid.

De constatering dat inzichten in het leven en in de dood binnen de wereldcultuur sterk van elkaar verschillen, impliceert dat het

mensbeeld van de (Europese) Verlichting geen gemeengoed is over de hele aardbol. In de Westerse 'Leitkultur' – althans zoals die in ons land meestal wordt voorgesteld – gaat men uit van een autonoom individu. Dat beeld van 'de mens' bepaalt grotendeels de omgang met de dood en de omgang met het leven. Autonome individuen volgen, zoals het woord zegt, immers hun eigen nomos, hun eigen wet. Mensen stellen zich hun eigen doel in het leven. Zo gezien is de dood het einde van het leven van een uniek mens. Als de dood vroeg komt, is het eigen doel niet bereikt. Daarom – is soms de suggestie – kan je maar beter proberen alles mee te maken wat je wilt voordat de dood toeslaat. Als het leven anders loopt dan men het zich voorgenomen had, en, bijvoorbeeld, de oude dag naar en zwaar is, waarom zou je je leven dan niet laten beëindigen? De oude Stoïcijnen vonden dat prima. In onze cultuur liggen hedonisme en egoïsme hier op de loer – en ze zijn vrijwel onvermijdelijk. In het algemeen geldt dat een levensbeschouwing zonder extern referentiepunt geen mogelijkheid biedt voor externe kritiek. Als ieders eigen leven de waarde ervan bepaalt en er verder geen intrinsieke waarden zijn die men moet nastreven, dan wordt ieders levensproject onvermijdelijk de norm waaraan de zin van het individuele leven wordt afgemeten. Dit resulteert in 'baas in eigen buik', calculerende burgers en de pil van Drion.

In feite wordt de soep zelden zo heet gegeten als ze wordt opgediend. De meeste mensen erkennen ook de waarde van het leven van anderen. Mensen zijn van elkaar afhankelijk en hebben elkaar nodig. Mensen mogen elkaar vaak en doen met elkaar leukere dingen dan ze in hun eentje kunnen. De mens wordt niet alleen in vrijheid geboren maar binnen een familie en een gemeenschap. Vrijheid is altijd contextueel en beperkt. Levensbeschouwingen zijn zelden of nooit helemaal consequent en zijn genoodzaakt recht te doen aan allerhande verschillende ervaringen. Iemands dood is zelden de dood van een enkeling die niemand kent, maar meestal de dood van een vriend(in), een familielid, een collega, een buur. Daarom is de dood niet alleen het einde van iemands levensproject maar ook een verlies voor anderen. Daarmee komen heel andere categorieën in het spel dan individualistische, want de erkenning dat de mens deel uitmaakt van een gemeenschap doorbreekt de eigenwettelijkheid en 'Jemeinigkeit' van het individuele bestaan.

De dood is niet noodzakelijk een ramp. De dood kan een doorgang zijn naar een volgend leven of de poort naar het Oordeel

Het biedt ook de mogelijkheid om het eigenbelang te overstijgen. De vraag is natuurlijk hoe ruim deze gemeenschap opgevat moet worden. Is het het eigen volk, waarvoor men misschien het leven moet geven? Is het de mensheid? Of staat ieder mens in kosmische verbanden die hem/haar een eigen plaats wijzen: een maatschappelijke klasse of kaste en een sekse met de bijbehorende lasten en lusten?

In elke levensbeschouwing krijgt de dood een andere plaats. De dood is niet noodzakelijk een ramp. De dood kan een doorgang zijn naar een volgend leven of de poort naar het Oordeel. Het kan een zware doorgang zijn, maar is niet noodzakelijkerwijs een ramp voor de persoon die sterft.

Uit het bovenstaande zal, hoop ik, duidelijk zijn dat het Westerse mensbeeld niet universeel is. Er bestaat geen algemeen-menselijk mensbeeld. Er bestaan alleen voorstellen voor. Verder is hopelijk duidelijk dat het zogenaamde liberale mensbeeld in zijn extreme variant (het autonome individu) een onhoudbaar buitenbeentje is. Een strak individualistisch mensbeeld helpt de menselijkheid om zeep, want regeringen en zakenleven hebben dan geen criterium meer waaraan beleid getoetst kan worden dan economie, veiligheid en het voorkomen van rampen. Zij kunnen immers niet rekenen met de private waarden van zes miljard mensen. Zoals gezegd: er is een norm buiten het systeem nodig om het systeem te kunnen kritiseren. Om een overeenkomstige reden noemde Plato rechtvaardigheid een idee. Als er geen norm is buiten het systeem, rest slechts het naturalisme (bij gratie van de survival of the fittest). Dan geldt: dood is dood. Zodra er een norm buiten het systeem ligt, verdwijnt de platte visie van 'dood is dood' en bestaat er een oordeel.

Het oordeel kan worden gelokaliseerd in het karma en opnieuw geboren worden in een levend wezen. Het oordeel ligt dan in een ordening van heel de kosmos die zich als een soort automatisme voltrekt: elk levend wezen is drager van karma en bouwt dat op of af, totdat uiteindelijk de banden van het aardse bestaan zijn losgeweekt en men de bevrijding tot de goddelijke oergrond bereikt en de vervreemde individualiteit te boven komt. In de joodse, christelijke en islamitische tradities is het Oordeel geen karmisch gebeuren maar een act. Een act vergt bewustzijn. Een oordeel

over iemands leven vergt kennis, rechtvaardigheid en wijsheid. Een Oordeel kan alleen door een persoon (of een wezen dat meer is dan persoonlijk maar in elk geval ook persoonlijk) worden uitgesproken. God oordeelt. De vraag wordt dan volgens welke normen God oordeelt en of God genadig oordeelt.

Binnen de drie hoofdtypen van levensbeschouwingen krijgt de dood dus steeds een andere betekenis. Binnen deze drie typen zijn er allerlei varianten; er bestaan ook tussenvormen. Voor de analyse helpt het echter om ze te onderscheiden. 1) Binnen kosmische levensbeschouwingen is de dood dus een onderdeel van de keten van wat er in het omvattende bestaan gebeurt. De dood hoort erbij. Binnen deze visies kan men ernaar streven zich naar het grote zinvolle geheel te voegen of de intrinsieke waarde van elk mens te benadrukken. Is men deel van het grote geheel, dan is de individuele dood niet zo bijzonder meer. Benadrukt men de individualiteit, dan is de dood het einde van een uniek waardevol persoon. Het lijkt mij niet gemakkelijk om binnen een kosmische levensbeschouwing de waarde van de individuele mens (of individuele kip – waarom niet?) aan te tonen. 2) In akosmische levensbeschouwingen (gnostiek, voorname hindoeïstische tradities) is de dood een doorgang naar een volgend leven, totdat men zich uit aardse gehechtheid bevrijdt en in de goddelijke gelukzaligheid opgaat zoals een regendruppel in de Himalaya via de Ganges in de oceaan. Daar is de dood niet meer. De individualiteit is verdwenen. 3) In religies waarin het schepsel gemaakt en bedoeld is door de Schepper, is de dood doorgang naar het hiernamaals. Onvermijdelijk behelst dit een oordeel. De individualiteit en de relationaliteit van mensen wordt benadrukt.

Zodra de norm voor het leven buiten de autonomie van een mens of een volk wordt gezien, ligt de gedachte aan karma of oordeel voor de hand. Ik vind zelf dat de idee van een oordeel beter past bij menselijke intentionaliteit dan de idee van karma. Vervolgens rijst dan onvermijdelijk de oude vraag van Luther: waar vind ik een genadige God?

de auteur is docent godsdienstfilosofie

Werken achter gesloten deuren: geestelijk verzorger voor gevangenen

Sake Stoppels

Wanneer je pastor wilt worden, maar niet binnen het kader van een kerkelijke gemeente, blijven er nog heel wat plekken over. Een daarvan is de gevangenis. Het is een groeisector van de eerste orde als je de verkiezingsretoriek van de afgelopen verkiezingen mag geloven. Of je daar zo gelukkig mee moet zijn is nog maar de vraag, maar het is wel goed dat er geestelijk verzorgers zijn. Veel van hun werk vindt letterlijk achter gesloten deuren plaats. Het is dan ook niet zo eenvoudig om er een goed beeld van te krijgen. Maar nu is er onlangs een boek verschenen waarmee ons een prachtige blik achter de schermen wordt gegund. Het is geschreven door Okke Wisse, geestelijk verzorger in een huis van bewaring in Den Haag en oud-student van de VU. Voor iedereen die een baan in deze sfeer overweegt, is het een absolute aanrader, maar ook voor anderen is het een zeer lezenswaardig boek. Okke Wisse is niet alleen een goede pastor, hij kan ook nog uitstekend schrijven.

Het boek, getiteld *121 dagen onvoorwaardelijk* is een dagboek dat is bijgehouden in de periode september – december 2001. Wisse beschrijft daarin zijn dagelijks werk en de contacten die hij heeft. Zo leren we de bonte groep van gedetineerden kennen. We lezen over hun leven en over de gesprekken die Wisse met ze voert. Daarmee is het een heel persoonlijk en af en toe ontroerend boek geworden. Wisse weet mensen raak neer te zetten. Bijvoorbeeld een man met de voornamen Johannes Petrus Maria. Voor zijn vrienden is hij Paco, maar Wisse houdt het op Johannes. "Paco is een geweldenaar. Hij heeft al heel wat ernstige geweldsdelicten op zijn naam staan. Veel meer nog dan justitie weet en vermoedelijk ook nog wel meer dan ik weet. Zijn lichaamstaal liegt er niet om. De omvang van zijn borstkas en de grote getatoeëerde gifslangen op zijn onderarmen maken duidelijk dat je maar beter aan de kant kunt gaan als je Paco tegenkomt. Ergens in dat ontzagwekkende lijf woont Johannes. Het duurt altijd even voordat ik contact met hem heb." (22) Veel boeven krijgen echt een gezicht in het boek. Je leest ook over de beleving van 11 september 2001 in de gevangenis en over gepakte bolletjesslikkers die zeer vroom blijken te zijn. Het dagboekkarakter maakt het boek ook spannend: heeft Kees-Jan in zijn dronken bui die moord nou wel of niet gepleegd?

Twee dingen troffen me vooral. Allereerst is dat de eerlijkheid van Wisse. Hij laat zich ook kennen in zijn vragen en twijfels over zijn werk en zijn aanpak. Het steekt hem bijvoorbeeld als een gedetineerde die bij hem 'hoort' verder wil met een collega. Of als een dienst met een heel andere theologische vulling veel weerklank vindt. Wanneer hij een koortje van twaalf mannelijke heilsoldaten hoort oefenen, verwacht hij gejoel en onrust in de kerkdienst, maar het pakt heel anders uit: "De diensten verlopen vlekkeloos. Kapitein Peter heeft de zaal stevig in zijn greep, het koor is een daverend succes en ik ben bang dat velen het een fantastische dienst vonden. Bang? Nou ja, niet bang dat mensen dit soort diensten vol getuigenissen en geloofszekerheden

Heeft Kees-Jan in zijn dronken bui die moord nou wel of niet gepleegd?

waarderen, maar wel bang dat ze deze elementen missen in de diensten die ik leid. Bij mij is het vooral bezinning. Dit is feest. Er wordt geklapt en gejuicht. Het is alsof heel wat kerkgangsters een halfuur lang helemaal 'in de Heer' zijn. Maar ik zie, gelukkig voor mij, ook een paar bezoekers geïrriteerd en gedepimeerd kijken. Zij voelen zich buitengesloten. Voor hen is dit teveel feest." (41) De eerlijkheid blijkt ook uit Wisse's boosheid over het falen van de reclassering. Feitelijk speelt deze dienst in zijn ogen niets meer klaar. "De reclassering is voor onbepaalde tijd afwezig" valt te lezen op briefjes die op verschillende afdelingen van het Haagse huis van bewaring zijn opgehangen. "Afzender onbekend" voegt Wisse er zuur aan toe.

Een ander punt dat me intrigeert is de aandacht voor schuld in het boek. Wisse noemt het ergens zelfs zijn stokpaardje. In veel van de gesprekken die hij voert probeert hij zijn gesprekspartners weg te halen uit de exclusieve sfeer van het slachtofferschap en ze te zetten in de sfeer van vrijheid en verantwoordelijkheid. Daar hoort ook schuld bij. Dat maakt je niet klein, maar juist groot. Schuldbeleving en -erkenning heeft te maken met waarachtig leven volgens Wisse. Hij ziet het dan ook met lede ogen aan als andere hulpverleners in de instelling waar hij werkt schuld soms willen wegpoetsen. Uiteindelijk knapt een mens daar niet van op! Wanneer hij veel positieve reacties krijgt naar aanleiding van een gemeenteavond in de kerkelijke gemeente van Klaaswaal, waar hij het thema schuld heeft aangesneden, lezen we het volgende: "Zou er werkelijk belangstelling zijn voor een andersoortige waardering van schuld of vinden mensen het prettig weer eens wat vertrouwde woorden uit de oude doos te horen?" (48) Als ik mag antwoorden: ik houd het op het eerste.

Het boek *121 dagen onvoorwaardelijk* is uitgegeven bij Elsevier Bedrijfsinformatie BV. Je zou het boek eerder in het fonds van Kok Kampen verwachten, maar ik vind het wel mooi dat het boek van Wisse bij een dergelijke uitgeverij is verschenen. Zo is het weggehaald uit een al te exclusief kerkelijke sfeer. Dit werk verdient brede erkenning omdat het in de gebureaucratiseerde en geformaliseerde wereld van het gevangeniswezen een belangrijke vrijplaats vormt. Dat het boek al aan zijn tweede druk toe is, hoeft niet te verbazen. Het is gewoon een prima boek.

Okke Wisse, *121 dagen onvoorwaardelijk. Geestelijke verzorging in een huis van bewaring*, Elsevier Bedrijfsinformatie BV, Den Haag 2002.

de auteur is docent gemeenteopbouw en diaconiek

Zelfmoord in de Bijbel

Bianca Thielsch

Inleiding

Eerder dit jaar heb ik voor het blad 'Dialogo' een tijdschrift voor oudheidstudies aan de VU een artikel geschreven over zelfmoord in de Bijbel. Het nu volgende stuk is een bewerking daarvan.

In het kader van het thema 'de dood' leek het me interessant om te kijken naar het verschijnsel zelfmoord in de Bijbel. Een ethisch verhaal waarin ik een moreel oordeel zou moeten geven, zag ik niet zo zitten, dus heb ik er voor gekozen om puur naar de gevallen van zelfmoord in de Bijbel te kijken. Ik wil in deze inleiding eerst vaststellen wat er precies onder zelfmoord verstaan wordt, en vervolgens wil ik overgaan naar suicide in de Bijbel.

Voor ik de 'Van Dale' open sloeg om achter de eigenlijke betekenis van het woord zelfmoord te komen, heb ik - naïef als ik ben - altijd gedacht dat er een nuanceverschil zat tussen de woorden suicide, zelfmoord en zelfdoding.¹ Niets bleek echter minder waar te zijn. Achter suicide staat: 'zelfdoding, zelfmoord', en zelfdoding staat in 'Van Dale' omschreven als: 'eufemisme van zelfmoord'. Het komt alledrie dus gewoon op hetzelfde neer. Maar de vraag blijft: wat is dan zelfmoord? Niets is namelijk onhandiger dan een uiteenzetting over iets te geven zonder er duidelijk over te zijn wat er eigenlijk precies met datgene bedoeld wordt. Dus bij deze, zelfmoord is: 'het benemen van het leven aan zichzelf'. Wat betekent dit nu? Betekent dit alleen dat er pas van zelfmoord kan worden gesproken als men eigenhandig het leven van zichzelf beneemt, of betekent dit, breder gezien, dat je ook zelfmoord pleegt, wanneer je je willens en wetens in een situatie begeeft, die alleen maar met de dood kan aflopen, terwijl je de situatie ook had kunnen ontvluchten?² Wanneer je dit laatste aanhoudt, zijn we nog lang niet uitgesproken over dit onderwerp, al wil ik hiermee niet zeggen dat we dat wel zouden zijn wanneer je de eerste omschrijving aan zou houden. Maar voor de duidelijkheid: in eerste instantie ga ik uit van de eerste omschrijving, hetgeen dus wil zeggen dat iets zelfmoord is, wanneer je zelf degene bent die bepaalde instrumenten hanteert om er voor te zorgen dat er een einde aan je leven wordt gemaakt.

Komt zelfmoord in de Bijbel überhaupt wel voor en welke voorbeelden worden er dan genoemd? De eerste vraag kan ik met ja beantwoorden, zelfmoord komt voor. De voorbeelden zullen in de loop van dit stuk ten tonele worden gevoerd. Mijn volgende vraag was of het woord zelfmoord eigenlijk wel in de Bijbel gebruikt wordt. Om deze vraag te beantwoorden heb ik de concordantie er even op nageslagen en hierin stond vermeld dat het woord maar liefst twee keer voorkwam.³ Niet helemaal overtuigd door deze uitslag stopte ik vervolgens mijn cd-rommetje 'Bible-online' in mijn computer en deze gaf mij precies dezelfde uitkomst.⁴ In de twee keer dat het woord voorkomt in de Bijbel wordt de daad echter niet bij het woord gevoegd.⁵ In Handelingen gaat het om een gevangenisbewaarder uit Filippi die bang is dat na een aardbeving alle gevangenen zijn ontsnapt. In zijn angst grijpt hij naar zijn zwaard, maar gelukkig is Paulus daar met de woorden: "Doe uzelf geen kwaad, want wij allen zijn hier."⁶ In het geval van Johannes wordt het woord gebruikt door

Komt zelfmoord in de Bijbel überhaupt wel voor en welke voorbeelden worden er dan genoemd?

de joodse leiders, die zich afvragen of Jezus toch geen zelfmoord zal gaan plegen.⁷ Eigenlijk was ik nog niet helemaal overtuigd. Onze Nederlandse bijbelvertaling is immers ook niet zo uit de hemel komen vallen, maar is (overbodig te zeggen natuurlijk) een vertaling uit het Grieks. In het Nederlands komt het woord weliswaar twee keer voor, maar dat hoeft natuurlijk nog niet te betekenen dat het in het Grieks ook zo het geval is. Deze kritiek bleek dan ook niet ten onrechte geplaatst. De twee keer dat het woord zelfmoord gebruikt wordt is het in beide gevallen niet een vertaling van een Grieks zelfstandig naamwoord dat zelfmoord betekent. Nee, in Johannes staat: ἀποκτενεί ἐαυτόν en in Handelingen staat ἡμέλλεν ἐαυτόν ἀναιρεῖν.⁸ Dus in beide gevallen kun je spreken van een omschrijving die zoiets als 'jezelf doden' betekent. Voor het Hebreeuws geldt eigenlijk hetzelfde. Het woord dat in het zesde gebod van de Decaloog voor doden gebruikt wordt, betekent eigenlijk vermoorden. Op geen enkele plek in het Oude Testament, waar dat woord verder nog gebruikt wordt, staat het voor zelfdoding.⁹

Dit verdere schrijven is min of meer een bewerking van een hoofdstuk uit het boek 'Kennismaken met Kuitert' van M.E. Brinkman.¹⁰ In dit hoofdstuk gaat Kuitert in op de vraag of je aan de hand van de Bijbel een moreel oordeel over zelfmoord kan en mag geven. Hier wil ik niet diep op ingaan. Ik wil met name de klassieke teksten waarin zelfmoord plaatsvindt de revue laten passeren. Welke gevolgen met betrekking tot ethisch verantwoord handelen daaraan ontleend kunnen worden laat ik graag aan de lezer zelf over. Het gaat mij enkel om de gegevens, en dan eventueel wel de conclusies die er in de Bijbel zelf aan verbonden worden.

Wat ik mij eigenlijk afvraag is hoeveel gevallen van zelfdoding in de Bijbel de gemiddelde lezer van dit artikel kan opnoemen. Ik moet eerlijk zeggen, dat ik zelf na lang nadenken op vier personen kon komen. Na wat speurwerk bleek dat ik best trots op dit resultaat mocht zijn, er zijn namelijk maar zes mannen - jawel, het zijn alleen maar mannen; aan feministen is dit artikel dus niet echt besteed - van wie expliciet wordt vermeld dat ze de hand aan zichzelf hebben geslagen. Op volgorde van de canon zijn dat: Simson, Saul, de wapendrager van Saul, Achitofel, Zimri en Judas. In diezelfde volgorde zullen ze nu ook voorbijkomen. Mijn plan is nu om de suicideverhalen uit de Bijbel in het kort te beschrijven en ze vervolgens van enig commentaar te voorzien. Vervolgens wil ik ingaan op een 'dubieuze' zelfmoord en op het vroege christendom. In de conclusie wil ik dan nog even terugkijken op hetgeen besproken is en wat algemene dingen zeggen over de relatie tussen de Bijbel en zelfmoord.

De juf van de zondagsschool had al die jaren min of meer tegen ons gelogen!

Simson

Het geval van Simson wordt verhaald in Richteren 16:23-31. Eerst wordt verteld over Simsons strijd met de Filistijnen; dit gebeurt naar aanleiding van een actie van de Filistijnen zelf. Zij hadden namelijk Simsons vrouw Timna en haar vader verbrand en Simsons antwoord hierop was dat hij niet zou stoppen met zijn strijd tegen de Filistijnen voor hij zich gewroken had.¹¹ Vervolgens wordt verteld van de vuile streek die Delila hem levert. Zij schoor de zeven vlechten van Simsons hoofd af, nadat hij haar in vertrouwen had verteld dat zijn kracht in zijn haren zat. Simson was dus zogezegd nergens meer. Het wordt nog erger wanneer de Filistijnen hem, tot overmaat van ramp ook nog eens de ogen uitsteken. Na deze schets van de levensloop van Simson, zijn we bij zijn einde beland. Hij is nog steeds blind, maar zijn kracht is inmiddels teruggekeerd doordat zijn haren weer zijn aangegroeid. Met behulp van zijn grote kracht doet hij de tempel van Dagon instorten, waar op dat moment een heleboel mensen aanwezig zijn in verband met een groot offerfeest voor de god. Met deze daad jaagt hij zichzelf en talloze Filistijnen de dood in, onder de woorden: "Dat ik met de Filistijnen sterve." Op grond van deze laatste woorden van Simson zijn er commentaren die suggereren dat we in het geval van Simson niet met zelfmoord te maken hebben, maar met iemand die niet begeert zelf een einde aan zijn leven te maken. Hij zou de vijanden van God en Zijn volk willen doden.¹² Deze daad wordt dan gezien als een daad die een 'hoger doel' zou dienen. Deze bewering wordt gedaan naar aanleiding van Hebréeën 11, het hoofdstuk waar de geloofshelden worden beschreven. Simson staat ook in dit rijtje van speciale figuren uit het Oude Testament, en daarom hoor je wel eens de gedachte dat in het geval van Simson niet van zelfdoding gesproken zou kunnen worden.¹³ Ik heb in die zin geen boodschap aan Hebréeën 11, dat volgens de door mij gehanteerde definitie Simson toch echt zichzelf van het leven heeft beroofd. Waar ik wel een boodschap aan heb is, dat alleen al op grond van het feit dat Simson in het rijtje van geloofsgetuigen staat, je mijns inziens de mond van degenen die te allen tijde zelfmoord op grond van de Bijbel afwijzen best wel een beetje mag snoeren, over Simsons daad wordt immers geen kwaad woord gerept. Maar zoals beloofd ga ik vanaf deze plaats niet verder op de ethische kant van de zaak in.

Saul en zijn wapendrager

Als we even doorbladeren vinden we het volgende geval van suïcide in 1 Samuël 31:3-6. Voor de liefhebbers: dit gedeelte loopt parallel aan 1 Kronieken 10:1-14. In deze passages kunnen we lezen over de dood van koning Saul en van zijn wapendrager.

Vroeger, toen ik op de zondags-school zat, werd ons altijd verteld dat Saul door het leger van de Filistijnen vermoord was. Wat schetste nu mijn verbazing toen ik pas geleden dit verhaal zelf aan mijn zondagsschoolklasje moest vertellen? De juf van de zondagsschool had al die jaren min of meer tegen ons gelogen! Het waren niet de Filistijnen die Saul en zijn knecht, in de hitte van de strijd, doodstaken; ze waren zelf schuldig aan hun einde. Tja en dan kom je voor een dilemma te staan. Wat moet ik die kinderen nu vertellen? Na lang wikken en wegen heb ik er toch maar voor gekozen om ze de waarheid te vertellen. En dit alleen al omdat ik hun dit dilemma wilde besparen. Stel je voor dat zij over een jaar of vijftien ook zondagsschooljuf of -meester mogen worden, dan zouden zij ook voor dit lastige probleem komen te staan. Dat wil ik de arme kinders dus niet aandoen (een erg goede reden is dit niet, maar ik had er vrede mee).

Maar goed. Samuël en Kronieken vertellen ons dus dat Saul en zijn wapendrager zich in hun zwaard storten. Het motief van Saul is overduidelijk: hij kiest ervoor om de eer aan zichzelf te houden. Als hij er nu geen einde aan maakt, zal een Filistijn dat, na enige marteling, wel doen, en die lol wil hij zijn vijand niet gunnen. Het motief van de wapendrager zal wel op hetzelfde neerkomen.

Een probleem dat hier nog aan vastzit is het volgende: in 2 Samuël 1: 9-10 komt een Amalekiet bij David om hem te vertellen over de dood van Saul. Deze Amalekiet beweert dat hij, toen hij toevallig gelijk met Saul op het gebergte Gilboa was, degene is geweest die Saul heeft vermoord. Dit gegeven druist natuurlijk dwars tegen het laatste hoofdstuk van 1 Samuël in. Een verklaring hiervoor kan zijn dat de Amalekiet, die in het bezit is van Sauls diadeem en haarband, hier niet op een eerlijke wijze aan is gekomen, nu spijt van zijn daad heeft, en de eigendommen van Saul aan de nieuwe koning komt brengen. Hoe dan ook, de echte doodsoorzaak van Saul is niet geheel duidelijk, maar in de context van dit artikel houd ik het voor het gemak op de wijze die in 1 Samuël 31 geschetst is.

Waar Simson min of meer geprezen wordt om zijn daad, wordt dezelfde daad van Saul, door sommige theologen tenminste, ten zeerste afgekeurd. Degenen die afkeurend zijn geven dan vaak als reden de levensloop van Saul op. In eerste instantie was hij een gezalfde Gods, een koning door God zelf aangesteld. Maar als gevolg van zijn 'ongehoorzame' gedrag leidt hij een leven zonder God, en bij dat leven zou een dergelijke dood passen.¹⁴ Ik moet zeggen dat ik met deze redenering niet heel ver kom. In dit geval zal Sauls actie een soort wanhoopsdaad zijn geweest. Hij weet echt niet meer wat hij nu moet doen en daarom stort hij zich in zijn zwaard. Dit is één van de manieren waarop je Sauls daad kan verklaren. Je zou ook kunnen zeggen dat er meer een

Hij werd, volgens 2 Samuël, bijgezet in het graf van zijn vaderen en je kon veel beroerder terechtkomen in die tijd.

godsdienschtig motief achter Sauls daad schuilt.¹⁵ Dit godsdienschtig motief zou dan zijn dat Saul wilde voorkomen dat de spot werd gedreven met de gezalfde koning van God, die Saul toch, hoe verworpen ook, was. Als je de zaak in dit licht bekijkt, laat je het wel om er afkeurend over te spreken.

Achitofel

Na twee -haast wereldberoemde- voorbeelden volgen nu twee zowat onbekende voorbeelden; althans, ik moet eerlijk bekennen dat ik niet zoveel van Achitofel en Zimri afwist. Maar goed, feit is dat deze twee heren allebei door suïcide aan hun eind zijn gekomen. Het verhaal van Achitofel wordt in 2 Samuël 17 verteld. Achitofel was de raadsheer van David, maar op een gegeven moment, wanneer David en zijn zoon Absalom min of meer tegenover elkaar komen te staan kiest Achitofel de kant van Absalom. In 2 Samuël 17 gaf Achitofel raad aan Absalom. Hij stelde hem voor om samen met twaalfduizend man David te gaan verslaan. Absalom vond dit wel een goed voorstel, want als David verslagen zou zijn, zou het hele volk weer naar hem luisteren, maar voor de zekerheid schakelde hij ook nog Chusai, een andere raadsheer, in. Chusai komt met een, in Absaloms ogen, nog beter plan; hij stelt voor om niet alleen David te doden, maar ook alle mannen die bij hem zijn. Dit klinkt Absalom natuurlijk beter in de oren en hij besluit met Chusais plannen in zee te gaan. Chusai liet echter aan David berichten wat de plannen waren, en liet hem vertellen dat Achitofel raad had gegeven in Davids nadeel. David trok naar de overkant van de Jordaan. Achitofel bemerkte inmiddels dat zijn raad niet opgevolgd was. Uit angst voor David zadelde hij zijn ezel, ging naar zijn huis en verhing zich.¹⁶ Vervolgens werd hij bijgezet in het graf van zijn vader. Op zich is dit geen vreemde actie van Achitofel. Het was immers de dood of de gladiolen! Of hij moest nu zelf snel een einde aan zijn leven maken, of David en zijn trawanten zouden hem achterna zitten en hem de doodstraf bezorgen. Ook hij hield liever de eer aan zichzelf. Dit lijkt mij geen verkeerde keuze. Hij werd, volgens 2 Samuël, bijgezet in het graf van zijn vaderen en je kon veel beroerder terechtkomen in die tijd.

Zimri

Als we zo'n dertig bladzijden doorbladeren (in de vertaling van het NBG), komen we bij Zimri terecht. Zimri was geen lieverdje als we het boek der Koningen mogen geloven. In 1 Koningen 16 wordt hij voor het eerst ten tonele gevoerd.¹⁷ In dit bijbelgedeelte zitten we midden in de tweerijken periode. Koning na koning wordt vermeld en inmiddels is het de beurt aan Ela, de zoon van Basa. Hij mag koning worden over Israël, en wel in het zesentwintigste jaar van Asa, de koning van Juda (volgt u het nog?). Ela is twee jaar koning. Langer duurde het feest niet, want zijn dienaar Zimri, de bevelhebber over de helft der krijgswagens, smeedde een samenzwering tegen hem. Terwijl Ela zich een roes dronk zag Zimri zijn kans schoon, sloeg hem dood en werd koning in zijn plaats, aldus de verzen 9 en 10.

Toen hij zelf koning was geworden, sloeg Zimri vervolgens het hele huis van Basa (de vader van Ela dus) en de hele naaste omgeving dood. Deze daad wordt echter goedgepraat, want dit zou een opdracht van Godswegen zijn. In vers 4 van ditzelfde hoofdstuk luidt het woord des HEREN namelijk: "Ik (dat is God dus) ga Basa en zijn huis wegvegen". Heel lang mocht het koningschap van Zimri niet duren, om precies te zijn maar zeven dagen. Toen hoorde het volk dat hij de koning had gedood en werd Omri, op dat moment de legeroverste van Israël, tot koning gemaakt. De stad Tirsa – de woonplaats van Zimri – werd belegerd, en toen onze vriend dat zag, kon hij het allemaal niet meer aan. Hij ging de burcht van zijn koninklijk paleis in en stak de boel in brand.¹⁸ Zo kwam deze moordlustige man aan zijn eind.

Vers 19 geeft meteen een oordeel over zijn einde. Daar wordt namelijk verteld: "Hij stierf aldus, om de zonden die hij bedreven had, door te doen wat kwaad is in de ogen des HEREN." Volgens de auteur is de verschrikkelijke dood van Zimri dus als het ware zijn straf voor de slechte dingen die hij in zijn leven gedaan heeft.

Judas Iskariot

Het enige nieuwtestamentische voorval dat we bezitten is de dood van Judas Iskariot. Over Judas is natuurlijk erg veel bekend.

Jezus wordt aan het kruis gedood, maar Hij had tegen deze missie ook nee kunnen zeggen

Wellicht ten overvloede vermeld ik dat hij één van de discipelen van Jezus is geweest. Deze Judas krijgt de bijnaam Iskariot (wat niet meer wil zeggen dan איש־קריות: man uit Keriot, wat in Juda ligt) om hem te onderscheiden van een andere discipel die ook Judas heette en als de zoon van Jakobus bekend stond.¹⁹ De man uit Keriot is degene die Jezus voor zo'n dertig zilverlingen verraden en aan de overpriesters overgeleverd zou hebben.²⁰ Nadat Judas Jezus had verraden kreeg hij spijt. Dit verhaal is in eerste instantie te vinden in Mattheüs 27:3-5. Daar wordt van Judas vermeld dat, nadat hij zag dat Jezus veroordeeld was, hij berouw kreeg, de dertig zilverstukken aan de overpriesters teruggaf en zei dat hij gezondigd had en onschuldig bloed verraden had. Deze boetedoening kan de overpriesters niet echt raken en ze raden de verrader aan om het zelf maar lekker uit te gaan zoeken. Aan dit advies gaf Judas wel op heel radicale wijze gehoor. Hij vluchtte uit de tempel en verhing zich. Ook hier geldt weer: het is beter de eer aan jezelf te houden, en Judas' gedrag is natuurlijk ook een (begrijpelijk) soort vluchtgedrag. Op zich wordt ook hier geen moreel oordeel gegeven door de auteur. Enkel het droge feit wordt genoemd en daar dienen wij het maar mee te doen.

In Handelingen 1:18 wordt van Judas verteld dat hij een stuk grond gekocht heeft voor het loon zijner ongerechtigheid. Vervolgens heeft hij zich daarin voorover gestort, waarna hij is opengereten en al zijn ingewanden naar buiten zijn gekomen (hoe dit er precies aan toe is gegaan weet ik niet, en jammer genoeg is Handelingen hier ook niet erg duidelijk over). Dit is in ieder geval een stuk beeldender dan de versie uit Mattheüs, maar ook hier moet ik zeggen (net als bij de twee versies die rond het einde van Saul in omloop zijn) dat ik niet weet wat de ware toedracht is geweest.

Jezus

Alhoewel ik in het begin van mijn verhaal zelfmoord heb gedefinieerd als een actie waarbij iemand echt zelf zijn leven beëindigt, kan ik het toch niet nalaten om de figuur Jezus hier even te noemen. De dood van Jezus is een ingewikkeld iets. In mijn inleiding heb ik het zelfs een 'dubieuze' zelfmoord genoemd. Jezus wordt aan het kruis gedood, maar Hij had tegen deze missie ook nee kunnen zeggen. De vraag is nu (in Kuiterts bewoordingen): "kan Jezus als het prototype van de suïcidant gezien worden?"²¹ Jezus sloeg dan wel niet de hand aan Zichzelf zoals in de oudtestamentische voorbeelden, er is echter wel een

interpretatie die zegt: Jezus gaf vrijwillig de geest, en voorkwam zó dat de beul zijn werk moest doen.²² In de inleiding heb ik twee soorten van het begrip zelfmoord weergegeven. In de eerste plaats die van letterlijk de hand aan jezelf slaan, wat je met enige interpretatie-kunst- en vliegwerk wel op Jezus zou kunnen toepassen, en in de tweede plaats over het jezelf willens en wetens in gevaar brengen terwijl je ook een andere weg zou kunnen kiezen. Dit laatste lijkt me in ieder geval op Jezus van toepassing, zoals ik zo'n tien regels hierboven ook al zei: Hij had nee kunnen zeggen.

Het vroege christendom

Na het geval Judas zijn er geen voorvallen meer te vinden in de Bijbel. Het is dus tijd om over te stappen op de kerkvaders en daarmee op de tijd van het vroege christendom. Over het algemeen heerst er een tweetal gevoelens. In het geval van Judas kan men niets goeds over zijn daad zeggen. In de eerste plaats verraadde hij Jezus en als gevolg daarvan pleegde hij ook nog zelfmoord. Zowel het verraad als de dood worden als zonde beschouwd en de manier van sterven is een gevolg van de zonde die Judas in zijn leven begaan heeft. Hoe anders reageert men op de dood van Simson? Zoals eerder gezegd bestaat zelfs de mening dat in het geval van Simson niet van zelfmoord gesproken kan worden. Zijn dood, en daarmee de dood van de Filistijnen wordt gezien als een overwinning van de God van Israël op de Filistijnen. Het is dan ook niet vreemd dat de christelijke martelaren in de lijn van Simson worden geplaatst. In de vroegchristelijke tijd begint het martelaarschap op te komen. De christelijke boodschap botste met de niet-christelijke samenleving en dit onttaarde in christenvervolgingen. De eerste grote christenvervolging door een keizer was die onder Nero, in 64 AD, naar aanleiding van een brand in Rome. Veel christenen stierven tijdens de vervolgingen en meer en meer kwam het idee van martelaarschap op. Er is sprake van een soort vrijwillige opoffering. Door hun geloofsgetuigenis sterven veel bekende en onbekende christenen de marteldood. Deze martelaren stonden bij de christelijke gemeenten in hoog aanzien. Elk jaar, op een jaarlijkse gedenkdag, werden martelaarsakten (verslagen van hun marteldood) voorgelezen. Gelovigen werden razend enthousiast door al deze verhalen en de kerkleiding moest haar gelovigen gaan verbieden om met opzet het martelaarschap op te gaan zoeken.²³ De kerkvaders waren het erover eens dat men de dood niet uit de weg mocht gaan, maar ook niet moest

zoeken. Augustinus was zeer afwijzend. Hij had hier ook zijn redenen voor, aangezien hij te maken had met de ketterij van de Donatisten, die het martelaarschap min of meer verheerlijkten. Als antwoord hierop legde Augustinus het zesde gebod uit als: Gij zult niet doden, een ander noch jezelf.²⁴

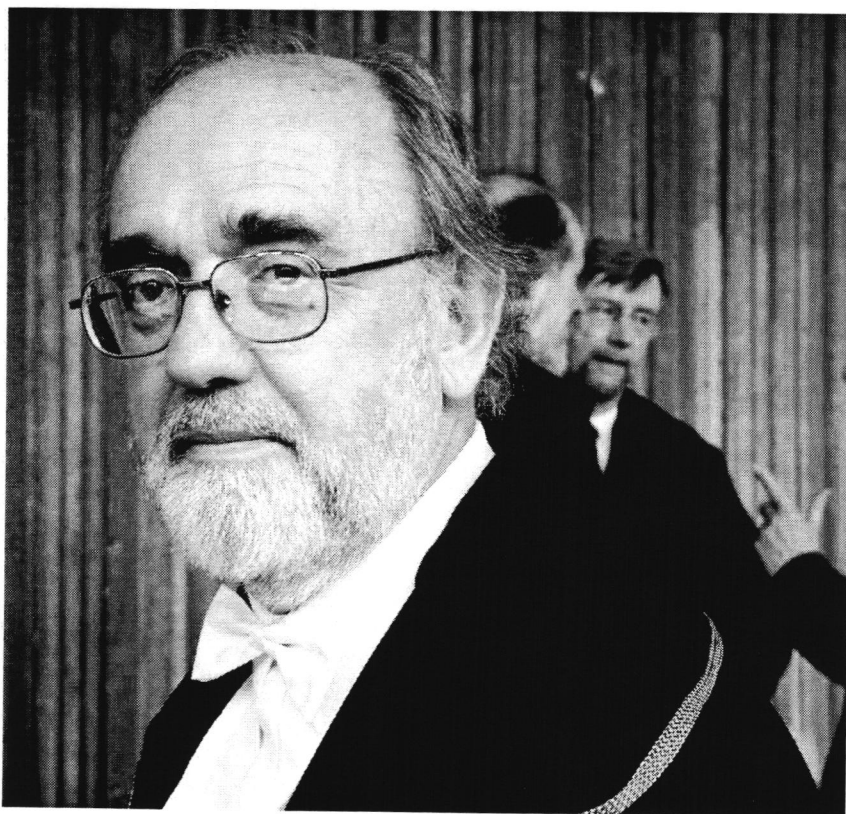
Conclusie

Wat zijn we nu wijzer geworden na deze wandeling door de Bijbel? In eerste instantie kunnen we nu zes gevallen en vier soorten van suicide reproduceren. Eén oorzaak is verbranding, twee lieden storten zich in hun speer, twee verhangen zich en de daad van Simson lijkt op een soort terreuraanslag. Zoals ik in de inleiding verteld heb komt het woord zelf maar twee keer in de (Nederlandse vertaling van de) Bijbel voor, en dan alleen maar in het Nieuwe Testament. In het Oude Testament wordt het woord helemaal niet gebruikt. Wat ook opvallend is: over het thema zelfdoding wordt in algemene zin helemaal geen woord gerept. Er is nergens in de ruim 600 geboden van de Thora een gebod te vinden dat zoiets zegt als: "Gij zult niet de hand aan uzelf slaan"; ik vind het een beetje flauw om te zeggen dat het indirect verboden zou worden door het zesde gebod van de Decaloog. Het zesde gebod wordt meestal toch naar ieders hand gezet. "Er staat weliswaar 'gij zult niet doden', maar dit geldt natuurlijk niet voor situaties als... (oorlog, doodstraf, diepe problemen van een persoon – waar natuurlijk zelfmoord het gevolg van is.)"²⁵ Mij rest verder niet veel meer te zeggen. Ik heb een poging gedaan de feiten op een rijtje te zetten en af en toe mijn mening te geven. Een visie op de dogmatische kant van de zaak laat ik graag aan de lezer zelf over.

de auteur is vierdejaars studente Griekse en Latijnse Taal en cultuur en Theologie

Noten:

- ¹ Geerts, G., e.a., Van Dale groot woordenboek der Nederlandse taal, Utrecht-Antwerpen, Van Dale Lexicografie, 1999.
- ² In Hooff, A.J.L. van, Zelfdoding in de antieke wereld, Nijmegen, Sun, 1990, p. 75 en verder wordt dit onderscheid ook gemaakt.
- ³ Dee, S.P., Schoneveld, J. (red.), Concordantie op het Oude en Nieuwe Testament, Baarn, Bosch & Keuning N.V., 10^e druk.
- ⁴ Online Bible 7.0, CD-Rom, 1998.
- ⁵ Johannes 8:22 en Handelingen 16:27. De vertaling die ik gebruik heb is de NBG-1951-vertaling.
- ⁶ Handelingen 16:29.
- ⁷ Johannes 8:22.
- ⁸ Nestle-Aland, Novum Testamentum Graece et Latine, Stuttgart, DBG, 1994.
- ⁹ Aldus Kuitert, H.M., Suicide, wat is er tegen?; Zelfdoding in moreel perspectief, Baarn, Ten Have, 1983, p. 131.
- ¹⁰ Brinkman, M.E. Kennismaken met Kuitert; een overzicht van zijn theologie, Baarn, Ten Have, 1999, hoofdstuk V.
- ¹¹ Richteren 15.
- ¹² Cammeraat, P. Leren en leven; Handboek voor bijbelonderwijs, Kampen, De Groot-Goudriaan, 1993.
- ¹³ En wel in Hebrreeën 11:32.
- ¹⁴ 1 Samuël 15, met name vanaf vers 23.
- ¹⁵ Dit denk ik n.a.v. Kuitert, H.M., Suicide, wat is er tegen?; Zelfdoding in moreel perspectief, Baarn, Ten Have, 1983, p. 195.
- ¹⁶ 2 Samuël 17: 23.
- ¹⁷ Hier laat ik de Zimri die in Numeri 25:14 genoemd wordt buiten beschouwing, aangezien het daar om een heel andere Zimri gaat.
- ¹⁸ 1 Koningen 16:18.
- ¹⁹ Zie hiervoor Lucas 6: 15-16.
- ²⁰ Mattheüs 26: 15.
- ²¹ Brinkman, M.E. Kennismaken met Kuitert; een overzicht van zijn theologie, Baarn, Ten Have, 1999, p. 198-200.
- ²² Idem, p. 199. Kuitert verwijst hier naar Tertullianus, Apologeticum, cap. 21.
- ²³ Akker, N.K. van den, P.J.A. Nissen, Wegen en dwarswegen; tweeduizend jaar christendom in hoofdlijnen, Amsterdam, Boom, 1999, p.30-36.
- ²⁴ Hooff, A.J.L. van, Zelfdoding in de antieke wereld, Nijmegen, Sun, 1990, p.246, verwijst naar Augustinus, De civitate Dei 1, 16-27.
- ²⁵ Draijer, J.W., Een doodstil doel?; Suicide en Pastoraat, Goes, Oosterbaan & Le Cointre, 1990, p. 30.

Even voorstellen: Cees Hamelink

Cees J. Hamelink: 1940, studeerde theologie en psychologie aan de Universiteit van Amsterdam en de Vrije Universiteit, is sinds 1984 hoogleraar Communicatiewetenschap aan de UvA, en sinds 2001 ook hoogleraar aan de VU. Jan Blokker gaf hem de eretitel Professor Zonnebloem van de Nederlandse media.

"Op weg naar Den Haag om een gastcollege te geven aan het Institute of Social Studies luister ik - in de comfortabele privacy van mijn auto - naar de jazzpianist Bill Evans. Zijn trio speelt een prachtige uitvoering van Embraceable You met een virtuoze bassolo van Eddy Gomez. Genieten dus, omdat ik zelf als bassist dat nummer ook veel gespeeld heb als begeleider van pianist Louis van Dijk".

Is dit ongeveer wat de Kabats-redactie bedoelde toen ze mij vroeg me als hoogleraar Theologie en Communicatie voor te stellen? Of heeft dit toch een te hoog "Story" gehalte?

Ik heb besloten maar de veilige middenweg te kiezen en stel me voor met behulp van enkele uitspraken uit recente interviews.

Uit de IKON krant

"Als het publiek alleen nog maar geïnteresseerd is in info-tainment en de amusementswaarde van serieuze programma's groot moet zijn, wordt het tijd om na te denken over emigratie". Dit vindt Cees Hamelink,

hoogleraar Theologie en Communicatie aan de Vrije Universiteit te Amsterdam.

Het is Hamelink vooral een grote zorg dat de toekomst van de publieke omroep te weinig als maatschappelijk probleem wordt ervaren en de politiek zich er ook niet echt zorgen over schijnt te maken. "Elk land krijgt de media die het verdient", zegt Hamelink, die in Nederland graag een breed maatschappelijk debat wil over de vraag hoe we eigenlijk geïnformeerd willen worden, nu de verschillende publieke omroepen steeds meer op elkaar gaan lijken, het aantal abonnementen op kranten afneemt en de oplages van roddelbladen alsmaar stijgen.

Hamelink was vorig jaar te zien als vast commentator in het Vara TV-programma "De leugen regeert" en is nu columnist in het radio programma "De Andere Morgen". Hij was in de jaren zestig de drijvende kracht achter diverse programma's van IKOR (de voorloper van de IKON) en ziet voor de IKON een belangrijke taak weggelegd om het debat in de samenleving gaande te houden en wantrouwend te blijven tegenover welke waarheidsvisie dan ook. Hamelink ziet dit als primaire opdracht voor de IKON die zijn wortels zegt te vinden in bijbelverhalen "waarin leugenaars en bedriegers vaak een prominente rol spelen". "Veel van de hoofdrolspelers in deze verhalen deugden van geen kant. Ze houden ons een mooie spiegel voor. De kerken als opdrachtgevers van de IKON zijn de hoeders van deze verhalen en zullen deze daarom levend moeten houden. Ook via de media".

Ik wil pleiten voor advertentievrije zones.
Laten we onze openbare ruimten advertentievrij houden

Uit het opinietijdschrift ODE

"In een wereld vol reclame worden mensen aangesproken als consumenten. Straks zien we reclame op de maan. Op het Massachusetts Institute of Technology wordt gewerkt aan een laser die zo krachtig is dat je plaatjes kunt projecteren op de maan. De maan wordt het grootste billboard van het universum. Dit is het begin van een mondiale reclamesamenleving, een wereldwijde billboard society vol commerciële boodschappen waar je nauwelijks aan kunt ontsnappen. Je kunt ergens op het platteland in de Filippijnen lopen, temidden van de grootste armoede, honger en narigheid en plotseling worden geconfronteerd met een billboard waarop staat dat het tijd is voor een lekkere snack".

"Burger zijn in een democratie betekent dat je het recht hebt om goed geïnformeerd te zijn over zaken van algemeen belang.

We groeien toe naar een samenleving waarin niet het vergaren en overdragen van kennis en informatie centraal staat, maar waarin mensen vooral geleerd wordt te consumeren. Funshoppen als vrije-tijdsbesteding wordt een levensbehoefte. Als reclame zo'n overweldigende rol gaat spelen in de maatschappij dan tast zij de democratie aan. Mensen krijgen nauwelijks nog de kans hun eigen ideeën te ontwikkelen. Dat begint al bij kinderen. Eerst maken ze de mooiste tekeningen, maar hoe meer voorbeelden ze krijgen aangereikt, des te meer ze de werkelijkheid van de televisie overnemen: zo moet je eruit zien, zo moet je leven, dit en dat moet je kopen.

Ik wil pleiten voor advertentievrije zones. Ik zou het toejuichen als de overheid zou zeggen: mensen worden al voldoende lastig gevallen met reclame in de krant, op de radio, tv en internet - laten we onze openbare ruimten advertentievrij houden. Burgers hebben ook op dit terrein een eigen verantwoordelijkheid, net zoals ze die hebben voor de natuur en het milieu. We moeten nieuwe mechanismen bedenken en promoten om ons culturele, geestelijke milieu te beschermen".

Uit sociaalwetenschappelijk magazine FACTA

Communicatiewetenschap gaat onvermijdelijk over een groot aantal morele kwesties. "Digitalisering (informatie- en communicatietechnologie) brengt morele vragen met zich mee: de vrijheid van informatie, het beschermen van de privacy, de gevolgen van kunstmatige intelligentie. Ook in de theologie moet over deze thema's worden nagedacht.

Maar er is nog een andere overweging. Ik heb mij mijn leven lang beziggehouden met mensenrechten. We leven in een complexe wereld waarin mensen heel verschillende religieuze en culturele interpretaties hebben, en waar religie en cultuur internationaal steeds belangrijker worden. Ik denk dat het met die mensenrechten niets wordt, tenzij wij in staat zijn om de komende jaren in de wereld en in lokale dialogen inter-religieuze communicatieprocessen op gang te brengen".

"De universiteit is voor mij veel meer een onderwijsinstituut dan een onderzoeksinstituut. Onderzoek kun je altijd ergens anders doen. Ik denk dat onderwijs een van de weinige dingen is waarin je heel concreet wat kunt bereiken". "Je moet beginnen met jonge mensen".

Ik vind lesgeven heerlijk om te doen. Ik heb daarbij ook nooit iets gemerkt van een nul- of niksgeneratie. Ik zie dat er een generatie opgroeit die belangstelling heeft voor morele vragen. Ik vind wel dat de huidige wetenschappelijke opleidingen te weinig gelegenheid bieden om na te denken over de zeer ingrijpende gevolgen van de combinatie van mediatechnologie, kunstmatige intelligentie en robotica met bio- en nanotechnologie. Deze combinatie maakt immers een toekomst mogelijk waarin de mens niet meer nodig is. Dit mogelijk perspectief houdt toch wezenlijke vragen in zowel sociale wetenschappen als theologie en ethiek".

de auteur is hoogleraar Media en Communicatie

Schrijver/tekenaar Marten Toonder:

'Het besluit dat het genoeg is, is een heilig besluit'

Hans van Dam

Al bij zijn leven is duidelijk dat Marten Toonder (90) in zijn schepping van Olie B. Bommel en diens trouwe metgezel Tom Poes, zijn dood royaal zal overleven. Maar dat maakt voor hem het laatste traject niet veel begaanbaarder. Na 35 jaar in Ierland gewoond te hebben, woont hij nu in een klein tweekamerappartement in het Rosa Spierhuis in Laren.

Het leven laat hem geen andere keus. Tweemaal is hij getrouwd, beide vrouwen zijn overleden. Ook zijn vier kinderen zijn hem ontvallen. En langzaam maar zeker laat zijn lichaam hem ook in de steek. In een gesprek dat geen einde kent, praat Marten Toonder over het leven, de geest, veroudering, onthechting, eenzaamheid en de treuzelende dood. En over wat hij het meest vanzelfsprekend noemt: op een zelfgekozen moment mogen sterven.

'Boeddha zei: je moet onthechten. Ik heb dat altijd een heel strenge eis gevonden. Zoiets als: gij zult niet doden, hoewel dat laatste gemakkelijker is. Met het ouder worden, ontdekte ik tot mijn verbazing dat onthechting geen inspanning vraagt, maar vanzelf gaat. Je onthecht, punt. Je moet er aan geloven. Het gebeurt, of je het wilt of niet. In die zin moet je inderdaad onthechten. Dat gebeurt als je maar oud genoeg wordt. Ik ervaar dat dagelijks. Je daden, je werk, je bezittingen, ze doen er steeds minder toe. Op een zeker moment zijn ze zelfs een sta in de weg en moeten ze letterlijk weg. Ze hebben hun tijd gehad.

Tegelijkertijd is dit maar de helft van het verhaal. Want die onthechting is onthechting aan stof, aan materie. En onthechting vindt plaats om vrijheid van geest te krijgen. De geest heeft z'n tijd nooit gehad. Integendeel: de geest groeit zich vrij. Vrij van materie, van stof, van het lichaam waar de geest tijdens het leven aan is gebonden.

Dit denken is bepaald niet eigen aan onze tijd. Alom is er verkrampde hechting aan stof. Aan geld, verworvenheden, prestaties, curriculum, bezit. En aan het lichaam. Men zou het lichaam wel honderd of duizend jaar willen laten worden. Alsof het stoffelijke alles is. Ik bepleit geen verwaarlozing van het lichaam, maar onderstreep dat materie niet het hele bestaan is. Al het stoffelijke vergaat. Ook wat zichzelf lang overleeft: de Nachtwacht van Rembrandt, een symfonie van Beethoven, het werk van Kafka. Maar niet de geest. Geest is: wat iemand of iets zegt, uitdrukt, overbrengt. Ook de woorden die nu hier staan. Omdat mensen die inhoud doorgeven. Ongeweten meestal, maar daarom misschien des te krachtiger. Een verhaal, een schilderij, een muziekstuk, een woord, een blik maakt een afdruk in de geest. En die afdruk doet iets met mensen. Bijvoorbeeld net een fractie anders kijken en daardoor anders beslissen en anders doen. Hierin wordt de wereld een fractie anders. En met die fractie als geheel iets anders. Iets menselijker of onmenselijker, iets vreedzamer of vijandiger, iets leefbaarder of onleefbaarder.

Die tweedeling in stof en geest vind ik wezenlijk. Wij scharrelen rond in een materiële wereld die hard en onbegrijpelijk is en die wij als de ware beschouwen. In die werkelijkheid verliezen wij dierbaren. Mensen die je hebben aangezien met een blik voor de eeuwigheid. Zij worden herinnering. Je mist hen vreselijk, je verdere leven lang. In mijn geval met nadruk op lang. Daar heb je weet van, omdat je hersens, je stof, je voortdurend doen herinneren.

Het alleen zijn is het probleem niet, maar de afwezigheid van mensen die je begrijpen; mensen die we in de gauwigheid geestverwanten hebben genoemd. Die eenzaamheid ervaar ik dagelijks. Een reeks mensen die ik heb gekend zijn overleden. Sommigen mis ik niet of niet meer. Maar anderen vergeet ik nooit. Wat ze hebben gezegd, gedaan en bedoeld, krijgt steeds meer betekenis. Hierin ervaar ik die andere waarheid, namelijk dat het feit dat iemand er niet meer is niet de laatste waarheid is. Want het leven met die ander heeft ons mede gemaakt tot wie we zijn. Onze geest heeft er iets van opgestoken. In positieve en negatieve zin. En dát heeft blijvende waarde, die zich uitdrukt in wat je tijdens je leven doet en laat, in wat je als taak ziet.

En nu kom ik bij de dood. Want die taak kan voltooid zijn. Er is gedaan wat moest gedaan. De geest - je "zelf" - is niet meer gebonden aan de taak waar het lichaam voor nodig was en maakt zich los. Onthechting dus. En in de vrijheid tot sterven die dan ontstaat, kan het stoffelijke leven te lang gaan duren. Dat is precies wat ik ervaar. Mijn leven is voltooid. Ook al schrijf ik nog aan een boek. Ik heb gedaan wat ik wilde doen. Ik heb op mijn manier geprobeerd om in mijn leven en werk iets bij te dragen aan een leefbaardere wereld. Mijn voetafdrukken staan in mijn verhalen. De opdracht die ik voor mezelf heb gezien, is klaar.

Toch ben ik hier nog en dat moet een misverstand zijn. Ik ben negentig en bezig om tot stof te vergaan. Ik ben mijn werk voorbij en al mijn dierbaren zijn mij voorgedaan. Zeker, ik heb kleinkinderen. Het contact met hen is goed, maar hun wereld is de mijne niet. De cirkel is al lang rond en het ergert me dat de consequentie hiervan uitblijft. De dood komt, ik weet het, maar ik vind wel dat die erg lang treuzelt.

Godsdienstige verhalen hebben om de dood een web van angst geweven. Die verhalen hebben op mij geen vat. Ze zouden dat hebben als er na de dood een hel was, of een hemel en ik weet eerlijk gezegd niet wat erger is. Voor mij is de dood niet afschrikwekkend, maar een natuurlijk sluitstuk van het leven. Hier loopt onthechting op uit. Veroudering is onthechting. En onthechting is sterven. En sterven doe je zelf. Sterven is een act, een daad. Daarom is het pleidooi van Huib Drión om oude mensen het recht te geven te beschikken over een middel om op een zelfgekozen moment te sterven, veel meer dan een mening. Het is een poging om vrijheid te geven aan de geest. Dat is: die

‘Mijn voetafdrukken
staan in mijn verhalen.
De opdracht die ik voor
mezelf heb gezien, is
klaar.’

niet te binden waar die, onder dank voor bewezen diensten, van ons stoffelijk bestaan losraakt. Een vrijheid dus waarin de dood een plaats krijgt, waarin de dood voor iemand doorgewoond mag zijn. Een vrijheid waarin een mens moet kunnen zeggen dat het genoeg is en daar consequenties aan mag verbinden. Die vrijheid is er nu niet. Mensen kooien elkaar in geboden en verboden. Zelfs, of sterker nog, juist in dit zo heel persoonlijke, in dit meest eigene: het sterven.

Veertigers weten precies wat ik moet denken en vooral dat ik moet leven. In hun verzet tegen wat “de pil van Drion” is gaan heten, zeggen mensen dat daarmee ouderen worden geminacht. Maar precies die uitspraak is een minachting van ouderen. Zij getuigt van niet luisteren en daarin van een gevaarlijk onbegrip. Hier ligt de bedding voor de moderne bevoogding, uitmondend in “gij zult leven”. Als diezelfde veertigers werkelijk zouden luisteren naar oude mensen, dan zouden de woorden hen in de keel blijven steken. Gevangen in de verhalen van de angst blokkeren zij de natuurlijke uitgang van het leven. Dat is absurd en onverdraaglijk. Maar ook tragisch: men keert zich tegen de mensen voor wie men zegt op te komen.

In dit klimaat is - de euthanasiewet ten spijt - in tien, vijftien jaar tijd een sprong achterwaarts gemaakt. Mijn broer had dubbele kanker: in de hersenen en in de longen. Op een dag ging hij naar zijn huisarts en zei dat het niet verder ging. Hij keerde huiswaarts met een doosje pillen waarmee hij kon sterven. En zo gebeurde het vaker. Nu is het niet goed dat mensen in hun sterven afhankelijk zijn van helden die de moed hebben deze normale hulp te geven. Die hulp moet gewoon beschikbaar zijn, zoals Drion voorstaat.

Het beschikken over een veilig dodelijk middel zou mij zeer geruststellen. Nogmaals, ik ben negentig en bezig tot stof te vergaan. Mijn lichaam is bezig mij lelijk in de steek te laten. Een bitter einde gluuert om de hoek. In de onthechting aan materie rijpt de geest tot de laatste onthechting: die van het lichaam. In die eerbiediging is waar we nu over praten, het pleidooi van Drion, het minst belangrijke omdat het het meest voor de hand liggende is.

Het zou heel gewoon moeten zijn dat de ene mens de ander het recht geeft om zichzelf het bittere einde te besparen. Dat betekent dat de middelen hiertoe beschikbaar moeten zijn. En dat de gemeenschap zo’n besluit ook draagt, in die zin dat ik er van op aan moet kunnen dat ik hulp krijg als zo’n middel onvoldoende werkt, bijvoorbeeld omdat het sterven alsnog een martelgang wordt of ik zelfs dreig te overleven in erbarmelijke toestand. Met minder dan deze omkering kunnen we niet toe. Het besluit dat het genoeg is, is een Heilig Besluit, met hoofdletters. Als een mens zegt dat het genoeg is, is het genoeg. Of het nu om ziekte of ouderdom gaat. Het gaat hier om het laatste en tegelijk meest eigene, tere, intieme besluit dat een mens kan nemen: dat over zijn bloedeigen, materiële leven. Vrijheid te leven reikt tot in het sterven. Mensen moeten elkaar het licht in de ogen gunnen, ook als iemand de ogen voorgoed wil sluiten.’

de auteur is docent neurologie, publicist, verpleegkundige en lid van de redactie van Relevant

Overgenomen uit Relevant , nummer 1, 2003. Relevant is het tijdschrift van de Nederlandse Vereniging voor Vrijwillige Euthanasie (NVVE) te Amsterdam.

De dood in de Bijbel en de boekenweek

Klaas Spronk

Door een misverstand kon ik pas op het laatste moment beginnen aan deze bijdrage aan *Kabats* over de dood. Maar - om met een andere ex-Amsterdammer te spreken - elk nadeel heeft zijn voordeel. Ik had nu wel de mogelijkheid om kennis te nemen van enkele van de vele publicaties over dit onderwerp welke in de boekenweek zijn verschenen. Bovendien heb ik in het verleden al eens diep over het thema van het leven na de dood nagedacht en daarover het een en ander op schrift gesteld [1]. Dat geeft me de moed om tussen de bedrijven door (onder andere een uitvaart) als een soort teken van leven na de VU iets te melden over enkele opmerkelijke zaken.

In de Bijbel

In een uitgave van het NBG zet Klaas Smelik de bijbelse gegevens keurig op een rijtje [2]. Het in het kader van de boekenweek uitgegeven, rijk geïllustreerde boek biedt meer dan de titel *De dood en de Bijbel* aangeeft. Ook de Egyptische, Mesopotamische en Griekse cultuur komen aan bod. En verder is er uitgebreid aandacht voor de ideeën over leven en dood in het Jodendom. Heel overzichtelijk allemaal, met bekend en minder bekend materiaal. Wat dat laatste betreft: in de Talmoed wordt uitgebreid gediscussieerd over het contact met de doden en anders dan men wellicht zou vermoeden wordt de mogelijkheid daarvan ontkend noch afgekeurd. Het verraste mij ook dat Smelik het heeft over "de herder die de schapen scheidt van de geiten" in Matteüs 25. Eerst dacht ik aan een 'stadse' vergissing, later bleek het om een bewuste correctie gaat: "Het gaat hier namelijk niet om het geslacht van de dieren, maar om hun soort".

Het levert een veelkleurig geheel op, met uitzondering van de illustraties, die in zwart-wit zijn uitgevoerd. Als het gaat om het geloof in een leven na de dood en het onderscheid tussen hemel en hel, schetst Smelik een heldere maar ook ontnuchterende lijn. Het is allemaal te verklaren als voortvloeiend uit het bijbelse besef van gerechtigheid. Zelf wordt hij er in ieder geval niet enthousiast van en al helemaal niet van het feit dat in de joodse en christelijke traditie elementen van het Griekse denken zijn geslopen, zoals de idee van een onsterfelijke ziel. Hij lijkt er meer voor te voelen om "de lijn van Prediker" te kiezen met zijn "nadruk op het leven nu".

In de boekenweek

Gelet op andere uitgaven in de boekenweek heeft het geloof in een leven na de dood momenteel inderdaad geen goede papieren. Dat wordt wel heel erg sterk uitgedrukt door Kristien Hemmereichs in *Hotel Terminus*: "Dood is dood is dood". Het lijkt wel een bezwering die bij voorkeur in drievoud moet worden uitgesproken: "Niemand is ooit uit de dood opgestaan. Niemand is teruggekeerd om te getuigen. De dood is de toestand waaruit niet wordt teruggekeerd. Lady Lazarus bestaat niet." Ze duldt geen tegenspraak en haalt genadeloos uit: "Laat u niets op de mouw spelden door de bijna-doodbrigade, de kwakzalvers van de dood die met aftandse fabeltjes onze culturele centra afdwalen

Gelet op andere uitgaven in de boekenweek heeft het geloof in een leven na de dood momenteel geen goede papieren

en onze praatprogramma's teisteren. (...) Bijna dood is niet dood. Denken dat je tegen een plafond hangt is niet hetzelfde als dood zijn. Jezelf op een operatietafel zien liggen ook niet. Donkere tunnels, verblindend licht en hemels gezang hebben niets maar dan ook niets met de dood van doen." (9-10)

Dat is wel hard. Ik heb in het verpleeghuis ooit eens met een man gepraat die zo'n "bijna-dood ervaring" had opgedaan. Hij leed aan een ernstige longkwaal. Hij had het benauwd. De meeste mensen zijn in zo'n situatie angstig. Hij niet en volgens hem had dat met zijn ervaring te maken. Je kon aan hem zien dat hij het meende. Kort na dat gesprek vroeg een terminale kankerpatiënte me: "Hoe zal het zijn na de dood?" Vol verwachting keken zij en haar zuster me aan. Ik vertelde van het gesprek dat ik eerder op diezelfde dag had met de longpatiënt. Was dat misleidend? Was het wel bijbels?

Verpleeghuisarts Bert Keizer stelt zich in zijn bijdrage aan de boekenweek (*Koud liggen*) wat afstandelijker op, maar ook hij laat er geen misverstand over bestaan: leven na de dood is gewoon ondenkbaar. Hij zal patiënten die er anders over denken niet botweg tegenspreken, maar zijn lezers moeten er wel aan geloven: "De ziel zit in het lichaam als de stemming in het feestje, en als de stemming eruit is gaat u niet buiten kijken waar hij gebleven is." (16) De dokter klinkt hier een beetje als een dominee. De vergelijking klinkt als een klok. Dat komt overtuigend over.

De meester in dit taalspel is Nico ter Linden. In zijn bijdrage (*De dag zal komen, Janus*) wil hij ruimte scheppen voor het "tastend geloof" in een hemel: "de wens is zonder twijfel de vader van de gedachte. Maar dat sluit geenszins uit dat wij een Vader hebben die een zelfde wens in gedachten heeft. De hemel is stellig een product van onze verbeelding, maar dat betekent nog niet dat die hemel *louter* fantasie is." (24) Even later licht hij dat nog verder toe: "De hemel is een beeld voor de vrome fantasie dat wij ook na onze dood bij God geborgen zijn, de hel is een beeld voor de vrome fantasie dat het wel eens zou kunnen zijn dat wij dan op ons aardse doen en laten zullen worden bevestigd. Dat is toch

niet zo'n vreemde gedachte, voor een verantwoordelijk wezen: dat hij eens verantwoording moet afleggen? De beul zal toch niet een eeuwige voorsprong op zijn slachtoffer hebben?" (40-41). Het is een aanstekelijke combinatie van geloofsvertrouwen en rationaliteit. De laatste overweging als basis voor een geloof in een oordeel na de dood vinden we ook bij Kuitert. In zijn laatste boek heeft hij dit echter alweer laten varen. Bij Ter Linden blijft die merkwaardige spanning bestaan. Hij wil zijn vrome fantasie niet opgeven en hij begint om zich heen te slaan als hij dreigt opgesloten te raken in rechtlijnige redeneringen. Hij vindt zich op over de priesters en predikanten - "de goeden niet te na gesproken" - die "de paasverhalen als journalistieke verslagen lezen in plaats van als geloofsreflectie. Zij spreken over het lege graf van Jezus alsof dat een fotografeerbare werkelijkheid was, alsof het geen poëzie is, beeld van het geloof dat er een overwicht is van leven op dood". (25-26)

Evenwicht of overwicht

Ik ben altijd weer onder de indruk van de zeggingskracht van de teksten van Nico ter Linden. Hij weet in het huidige levensbesef de goede toon te vinden. Ik hoop stilletjes dat ik bij de "goede predikanten" hoor. Maar dat weet ik niet zeker, want er blijft bij mij ook bij dit betoog weer iets van twijfel hangen: een mens kan toch niet geloven bij vrome fantasie alleen? Als ik dan tenminste maar zie - en daarvan geeft hij soms wel fraaie voorbeelden - dat het mensen inspireert of moed geeft, dan raak ik echt overtuigd.

Aan de andere kant begint dan echter mijn godsdiensthistorische geweten aan mij te knagen: zoals het hier gebracht wordt staat het wel ver af van wat de mensen in de tijd van de Bijbel er bij dachten. Daar zal Ter Linden niet zo mee zitten, denk ik, maar ik dus wel. Het heeft te maken met de kwestie die Eep Talstra ook aansneet in zijn inaugurele rede (met tussenzang!) op 6 maart jl.[3] De Bijbeltekst is - om het wellicht wat al te kort samen te vatten - niet los verkrijgbaar, doch slechts in de verpakking van de traditie. Die verpakking doet er wel degelijk toe. Het is een toegevoegde waarde die ons helpt bij de toeëigening van hetgeen geschreven is. Dat neemt niet weg dat het van groot belang is om te blijven proberen ons te verplaatsen in de gedachtewereld van de mensen in de tijd dat de Bijbel ontstond. Dat levert soms verrassende parallellen en confrontaties op.

De woorden aan het slot van de laatst geciteerde passage uit het essay van Ter Linden vielen mij op: "een overwicht van leven op dood". Dat doet mij denken aan een element in de oude Mesopotamische godenverhalen. Het kwam pas nog even aan de orde in de serie op de pagina religie & filosofie van dagblad *Trouw*, waarin Lenie van Reyendam-Beek ons terugvoert "aan Babylons stromen" om te laten zien dat deze regio meer heeft voortgebracht dan oorlog en olie. Ze verhaalde van de tocht van Ereshkigal naar de dodenwereld. Om toegang te krijgen dreigt ze de poorten in te slaan en de doden toegang te geven tot het land der levenden. Dan zullen de doden de levenden verslinden

en zullen de doden in aantal de levenden overtreffen. Een soortgelijke dreiging wordt in het Gilgamesh epos opgetekend uit de mond van Ishtar, wanneer zij gedaan wil krijgen dat de hemelstier ingezet wordt tegen Gilgamesh (tablet VI, r. 96-100). Het geeft aan dat men uitging van een evenwicht tussen (het land der) levenden en (het land der) doden. Men was ervoor beducht dat dit evenwicht verstoord zou worden. Een groot deel van de godsdienstige handelingen was er dan ook op gericht het evenwicht te bewaren of te herstellen. De dreiging van dodengeesten die het leven konden verzuren met ziekte moest worden ingedamd. Goden uit de onderwereld mochten niet worden verwaarloosd. Het beste was ze te neutraliseren met een hemelse tegenhanger.

We komen de angst voor een versterking van deze wereldorde ook tegen in de ons nu zo fraai voor ogen getoverde verhalen over de Lord of the Rings. De dreigende legers van het kwade komen regelrecht uit de onderwereld. Een belangrijke rol is ook weggelegd voor de zogeheten "ondoden (undead)". Let maar op in deel drie!

De positieve kant van deze gedachte van het evenwicht tussen leven en dood vind je terug in de geliefde benadering van de dood als onderdeel van de natuur. Dood is een onmisbaar onderdeel van de nimmer eindigende kringloop van opgaan, blinken en verzinken. Veel mensen vinden of zoeken er troost in bij het verlies van een geliefde en vergelijken hem of haar bijvoorbeeld met een bloem. Exponent van deze biologische benadering is Midas Dekkers. Op zijn eigen, geinig gruwelijke manier maakt hij de dood bespreekbaar. Ook hij mocht niet achterblijven in deze boekenweek. Zijn bijdrage is een boekje over allerlei soorten hedendaagse mummies.[4] Dat heeft iets lugubers omdat de grens tussen leven en dood helemaal niet zo groot blijkt te zijn. De doden zijn onder ons. Raakt het evenwicht zo niet verstoord?, zal menige lezer zich bezorgd afvragen.

Je zou kunnen zeggen dat de Bijbel over het algemeen niet zo tevreden is over dit evenwicht. Dat wat wij natuurlijk noemen is niet als vanzelfsprekend goed. De Bijbel leert ons kritisch te kijken naar de kwaliteit van leven. Het is geen Godgewild leven als het ten koste gaat van een ander of geleefd wordt zonder een ander. Echt leven verdient die naam pas als het leven is in relatie. Juist die relatie is het die ons doet hopen op een overwicht van leven op dood.

Ik zie dat om mij heen in het verpleeghuis. Een man, een vrouw die dagelijks op bezoek komen op de gesloten, psychogeriatrische afdeling. Ze zitten bij hun echtgenoot, wandelen samen, eten samen. Ze krijgen niet of nauwelijks reactie. In zekere zin zijn hun partners - om met de Psalmen te spreken - al in de banden van de dood. Toch blijven ze komen, opgewekt soms en vooral ook strijdbaar: ze komen op voor hun man of vrouw. Aan hen zie ik het af: liefde die sterker is dan de dood. Ook het gedenken van de doden getuigt ervan. We laten de dood niet alles afpakken.

Het vertrouwen op God in het aangezicht van de dood is volgens

de Bijbel in de eerste plaats ook verbonden aan de relatie met God. Het wordt mijns inziens nergens beter uitgedrukt dan in Psalm 73: "Nochtans zal ik bestendig bij U zijn" (vers 23).[5] Wat de consequenties zijn van dit overwicht van de liefde over de dood is niet te overzien. Voor Bert Keizer is dat reden om er maar helemaal niet aan te beginnen: "als je je een leven na de dood in alle duidelijkheid gaat voorstellen, raak je al gauw verstrikt in zulke afschuwelijke of mallotige verwickelingen, dat je je aardse leven ineens als prettig overzichtelijk gaat ervaren" (46). De bijbel en de daarop volgende joodse en christelijke traditie leren mij dat je het soms om moet draaien: het vertrouwen op de overmacht van de liefde zelfs over de dood helpt om vol te houden in de chaos die het leven kan zijn.

de auteur was tot 1 augustus 2002 verbonden aan de VU als part-time docent Oude Testament. Momenteel is hij werkzaam als geestelijk verzorger in een verpleeghuis en als onderzoeker bij de ThUK en het NBG.

noten:

[1] Mijn (Kamper) dissertatie was getiteld *Beatific Afterlife in Ancient Israel and in the Ancient Near East*, (AOAT 219), Neukirchen-Vluyn 1986. Ik heb het nog eens dunnetjes over gedaan in "Ideeën over de doden en het leven na de dood in het bijbelse Israël", *Phoenix* 42 (1996), 78-90, en "Voorstellingen van de onderwereld in het oude Nabije Oosten", *Schrift* 183 (1999), 67-70. Dit jaar verschijnt er een artikel over "de goede en de slechte dood" in het oude Israël in het tijdschrift *Social Science and Medicine*.

[2] K.A.D. Smelik, *De dood en de Bijbel*, Heerenveen 2003.

[3] E. Talstra, 'Zou er ook wetenschap zijn bij de allerhoogste?' (*Psalm 73:11*), Amsterdam 2003.

[4] M. Dekkers, *Mummies. In het schemerrijk tussen dood en leven*, Amsterdam 2003.

[5] Zie hierover ook de inaugurele rede van Talstra, blz. 20, en mijn dissertatie, blz. 315-327.

Over de dood in Nicaragua

Kim Oberink

Een jaar geleden zat ik op dit moment in Nicaragua, op Haïti na het armste land van Latijns- Amerika. Een land dat geteisterd werd en wordt op nationaal, maar ook persoonlijk niveau. Een vreselijke aardbeving in de jaren '70, een langdurige guerrillaoorlog in de jaren '70 en '80, een orkaan Mitch die in de jaren '90 het land veel schade heeft aangericht, de corrupte politici die zichzelf verrijken ten koste van anderen, een werkloosheidscijfer van bijna 70%, vele mannen die alcohol verslaafd zijn, vrouwen die thuis geslagen worden, kinderen die moeten werken in plaats van naar school gaan. Kortom Nicaragua is een land dat lijdt. Een land ook waar de dood een alledaags gegeven is.

Hier heb ik onderzoek gedaan, in het kader van mijn bijvak contextuele theologie en mijn hoofdvak pastoraat. Mijn onderzoeksvraag luidde: hoe kan een kerkgemeenschap in Nicaragua gestalte geven aan pastoraat aan vrouwen die een kind verloren hebben?

Ik ben begonnen te kijken wat er in Nicaragua al aan informatie over dit onderwerp was. Ik zocht naar boeken die gingen over de dood en rituelen daaromtrent en over pastoraat aan rouwenden. Ik heb twee universiteitsbibliotheken doorgespit, maar vrijwel niets gevonden. In ieder geval niet van schrijvers uit Latijns Amerika.

Dit vond ik toch wat vreemd. In een land, eigenlijk een heel continent, waar men zo veel en vaak te maken had met de dood, was er vrijwel niets over geschreven. Betekende dit dat het zo bij het leven hoorde dat het de moeite niet was om er over te schrijven of was er een bepaalde schroom, een bepaald taboe om over de dood te spreken?

In ieder geval moest ik het doen met de theorieën en boeken die geschreven waren vanuit een Westerse context en werd het empirische gedeelte van mijn onderzoek nu wel erg belangrijk.

Ik heb voor het empirische gedeelte dertien interviews gehouden met vrouwen die in de afgelopen vijf jaar een kind verloren hadden. In deze interviews heb ik de vrouwen gevraagd naar de wijze waarop hun kind overleden is, naar de rituelen en symbolen die een rol hebben gespeeld rondom het overlijden en begraven, naar hun godsbeeld en naar de hulp die zij vooral van de kerk hebben gekregen en hoe zij geholpen hadden willen worden. Ook heb ik een vela (een soort mis) bijgewoond en twee herdenkingsdiensten.

Ik heb mijn onderzoek nog niet goed uitgewerkt, maar heb door de interviews wel enig zicht gekregen hoe men in Nicaragua omgaat met de dood en de nabestaanden.

Doodsoorzaken

Van de vrouwen die ik heb geïnterviewd waren er maar drie die hun kind aan een ziekte zijn verloren. Drie kinderen hadden zelfmoord gepleegd, twee waren verdrongen, één was door de politie vermoord, één was door zijn broer vermoord, één was overleden aan de gevolgen van een drankprobleem en één zoon is in zijn slaap overleden door onbekende oorzaak. Sommige vrouwen hadden zelfs al twee of drie kinderen verloren.

Ik weet niet of deze lijst iets zegt, maar ik vond er wel veel gevallen van moord en zelfmoord bijzitten in vergelijking tot het aantal kinderen dat overleden is door een ziekte.

Vela en begrafenissen

Als een kind niet thuis overlijdt, dan wordt het vaak eerst naar het ziekenhuis gebracht om de doodsoorzaak te onderzoeken en vervolgens moet de familie dan zelf voor vervoer zorgen naar huis. Hiervoor moeten de meeste een soort van pick up huren

waar de doods-kist op kan. Eén vrouw kon de kist niet betalen en haar zoon is dan ook in doeken achter in de auto naar huis gebracht. Er zijn wel mortuaries in Managua, de hoofdstad van Nicaragua, maar daar maken eigenlijk alleen de wat rijkere mensen gebruik van. Bij bijna alle vrouwen die ik heb gesproken werd het kind thuis opgebaard en binnen 24 uur wordt de overledene begraven, omdat je iemand niet veel langer in een huis kunt houden met temperaturen boven de dertig graden. Zodra iemand overleden is, komen alle familie, burens, kennissen, collega's, leden van de kerk naar de familie van de overledene. Er moeten dan ook meestal stoelen gehuurd worden om de vele mensen te laten zitten. Dit aantal loopt zo richting de 100. Als mensen komen, lopen ze eerst even naar de rouwende familie, gaan vaak even bij de overledene kijken en nemen vervolgens plaats op een stoel om daar te gaan kletsen met de burens of familie. Ondertussen zorgt vaak een goede buurvrouw voor koffie en brood. Dit gaat eigenlijk de hele nacht door. De overledene

Vooraf bij jonge mensen wordt ieder jaar een soort mis gehouden.
Soms thuis, soms op de begraafplaats.

ligt in een mooie zwarte, open kist met vaak twee kaarsen aan het hoofdeind. Bij de katholieken hangt er vaak een kruis of Mariabeeld, de baptisten hebben geen andere beelden of symbolen om de kist staan. Er zijn wel veel bloemen.

Eén vrouw vertelde me dat ze een glas water neer had gezet in de kamer waar haar zoon overleden was en dat die daar 40 dagen moest staan. Zij vertelde dat de oudere generatie katholieken dit deed, omdat men wist dat de reis nog lang zou zijn voor de overledene en dat ze wel eens dorst konden krijgen onderweg. Ik weet niet of dit zo typisch katholiek is en heb dan ook het idee dat dit een mengeling is van oude rituelen en het katholicisme.

De familie slaapt dus niet die nacht en waakt vooral bij de overledene. De volgende dag komt er vaak een priester of pastor om een korte dienst te houden, waarin wordt gezongen en gebeden en eventueel kort wordt geprekeerd. Er wordt meestal niet iets persoonlijks gezegd over de overledene. Hierna gaat men naar de begraafplaats en daar wordt soms nog bij het graf gebeden, maar meestal wordt er niets meer gedaan. De kist laat men in de grond zakken en vervolgens gaat iedereen weer naar huis.

Binnen de katholieke traditie wordt er na 9 dagen nog weer een veld, een soort mis gehouden, waarbij de overledene herdacht wordt, er gezongen en gebeden wordt. Ook dit gebeurt meestal bij de mensen thuis. In de baptistische kerken en pinkstergemeentes gebeurt dit meestal niet, hetzij op uitdrukkelijk verzoek van de familie. Veel vrouwen gaven aan daar wel behoefte aan te hebben.

Vooraf bij jonge mensen wordt ieder jaar een soort mis gehouden. Soms thuis, soms op de begraafplaats. Dit kan men nog jaren na dato doen, in het bijzonder bij jongeren die in de oorlog gesneuveld zijn. Zij worden dan als martelaren herdacht.

Rouwen

In de eerste 24 uur zijn er dus heel veel mensen om de nabestaanden te steunen wat de meeste vrouwen ook erg fijn hebben gevonden. Alleen na die 24 uur wordt het al vrij snel erg stil. Mensen komen vaak niet zo maar om even te praten. Het leven gaat weer verder, iedereen is druk. Veel nabestaanden vallen dan in een groot gat. De eerste 24 uur zijn zo heftig en gebeurt er zo veel dat zij het zelf nauwelijks meemaken en daarna als het besef van verlies pas echt doordringt zijn er niet veel mensen meer waar je op kunt steunen.

De vrouwen geven aan niet veel over hun verdriet te praten. Vele huwelijken zijn niet echt goed en man en vrouw kunnen hun verdriet vaak niet delen. Ook wordt verwacht dat de vrouwen hun oude leventje weer snel oppakken. Soms moeten ze zo hard werken dat er geen tijd is om te rouwen, maar veelal is er in de omgeving geen ruimte om te rouwen.

Veel mensen en niet in de laatste plaats de leden van de kerk proberen vaak te troosten door te zeggen dat zoon of dochter nu in de hemel is en het toch goed heeft, dus dat ze maar niet moet huilen en ze moet ook denken aan de andere kinderen die ze heeft. Het is nu eenmaal gebeurd en het leven gaat verder. Dit is voor de vrouwen geen echte troost en het verdriet blijft dan vaak ook heel diep zitten. Zelfs bij de pastor kunnen ze over het algemeen hun verhaal niet kwijt. En dit ligt niet zo zeer aan de pastor als wel aan de manier waarop over pastoraat gedacht wordt binnen de kerken. Het pastoraat is vooral het brengen van de boodschap van Christus en zorgen dat de kerkleden goed blijven geloven. Er wordt tijdens een bezoek vaak even gevraagd hoe het gaat, vervolgens wordt er een stuk bijbel gelezen, dat vaak redelijk uit de lucht is gegrepen en daarna wordt er nog gebeden om kracht en geloof. Dit is de algemene tendens, maar natuurlijk zijn er ook uitzonderingen.

De pastor wordt over het algemeen gezien als een belangrijk persoon die alles weet. Dit schept ook bepaalde verwachtingen. De pastor komt dan niet om te luisteren, maar om iets te brengen en wel het evangelie. Dit staat haaks op de wijze hoe wij in Nederland denken over pastoraat. Ik wil hier dan ook niet beweren dat ze het in Nicaragua maar zoals wij hier moeten doen, maar uit de interviews is gebleken dat wat vrouwen eigenlijk wensen is één iemand die naar hen luistert zonder hen te veroordelen en zonder daarna over hen te gaan roddelen. Dit is een taak voor iedereen, maar in het bijzonder lijkt mij toch voor de pastor.

Natuurlijk gaat het leven verder na de dood van een geliefde en dit is zeker zo in een land als Nicaragua, maar dat maakt het verdriet en de pijn er niet minder om. Een luisterend oor en een beetje begrip kan al zo veel betekenen en dat niet alleen voor de vrouwen in Nicaragua, maar ook voor diegene hier in Nederland, die een groot verlies met zich meedragen.

de auteur is zevendejaars studente Theologie

Examens

Doctoraal Examen Godgeleerdheid

21 december

M.Kool

31 januari

M.van Santen

7 maart

A.Damsma

Doctoraal Examen Religie en Levensbeschouwing

16 april

R.Hessel

Een kil moment, de ochtend na een overlijden. Je opent de gordijnen en alles lijkt nog precies te kloppen: de lucht is er nog, de bomen langs de straat, stromend water uit kraan. De leegte van binnen ruimschoots gecompenseerd door de overvolheid buiten. Het wrange karakter van tijd. Stilzetten is geen optie. Terugdraaien al helemaal niet. Ze dendert door, blind als ze is.

Tik

Mijn greep op de wereld ligt op sterven.

Ik heb het toch altijd wel redelijk prettig gevonden om te weten wat ik ergens van zou moeten vinden. Mensen die doen voorkomen een goed onderbouwde mening te hebben waardeer ik erg. Ze geven blijk van interesse in de gestalten van onze werkelijkheid en stralen uit dat het allemaal wel goed komt als je het aan hen overlaat. Zo wil ik dus ook zijn. Vraag m'n mening en meestal verzin ik wel iets genuanceerds. Dat dit systeem niet altijd werkt, moge duidelijk zijn, maar sinds kort zit de klad er toch echt in.

Als het om echt belangrijke zaken gaat, zoals de oorlog in Irak, lijkt het voor een normaal mens de laatste tijd niet meer mogelijk een degelijk gefundeerde mening te hebben. Want waarop zou je je wel en waarop niet baseren? Ik kan me niet voorstellen dat iemand besluit hier geen mening over te hebben, er staat immers nogal wat op het spel.

Omdat ik nog steeds gevoelig ben voor mensen die net doen of ze een genuanceerde mening hebben, ben ik bij het horen en zien van vredesdemonstranten, regeringsleiders, kerkleiders, schrijvers en andere veelweters altijd extra alert. Voor nu slechts gedachten voor die ene vredesdemonstrant met dat spandoek.

Wat zou het geweldig zijn om in een wereld zonder geweld te leven.
Voor vrede hoef je niet te demonstreren. Vrede is de leus van ieder hart.

Praten, vergaderen, witte autootjes met bekende bestemming.
Ach, nog even. Nog even praten. Nog even.

Blinde tijd tikt de denderende wereld.
Hoe lang jouw handen schoon blijven. Hoe verwond haar gezicht.

Op sommige momenten is geweldloosheid catastrofaal.
In de behoefte aan fundering, maar op goede grond, denk ik dat dit zo'n moment is.
Een kil moment.

Arton